

Slovinci (Windische), Slovani (Windische – Slavi), Nemci (Germani) v Bohoričevem predgovoru *Arcticae horulae succisivae*

Vincenc Rajšp

Slovenski inštitut na Dunaju / Slowenisches Institut in Wien,
Wien/Dunaj, vincenc@rajsp.si

Slovenske dežele so bile v Trubarjevem in Bohoričevem času označene za *windisch*, v Ortelijevem atlasu iz leta 1572 pa sta zabeleženi oznaki *Windische Marck* (Slovenska marka) in *Windisch Puchl* (Slovenske gorice). Primož Trubar je prvo slovensko knjigo naslovil *Catechismus in der windischen Sprach*, nato pa je rojake v slovenskem jeziku pozdravil: »Vsem Slovenzom / Gnado Myr / Mylost inu prauu Sposnane boshye / skusi Jesusa Christusa prossim.« Slovence je tudi kasneje nagovarjal s tem imenom v slovenskih knjigah, medtem ko je v nemščini rabil besedo *Windische*, *windische Sprache*; s to besedo oz. besedno zvezo je označeval tudi Slovane, zato razlike med Slovinci in Slovani ni bilo zaznati. Adam Bohorič v slovnici *Proste zimske urice* v latinskem jeziku prav tako poimenovalno ni razločeval med Slovinci in Slovani, saj je tako Kranjce in Slovence kot Slovane imenoval v latinščini *Slavi*. V razpravi predstavljam vpetost teh poimenovanj v širši evropski prostor poimenovanj za Slovane.

Zu Zeiten von Trubar und Bohorič wurden die slowenischen Länder als windisch bezeichnet und auch im Ortelius-Atlas aus dem Jahr 1572 wurden die Marken *Windische Marck* (Slovenska marka) und *Windisch Puchl* (Slovenske gorice) verzeichnet. Primož Trubar betitelte das erste slowenische Buch *Catechismus in der windischen Sprache* und grüßte dann seine Landsleute auf Slowenisch: „Vsem Slovenzom / Gnado Myr / Mylost inu prauu Sposnane boshye / skusi Jesusa Christusa prossim.“ Die Slowenen wurden auch später in seinen slowenischen Büchern mit dieser Bezeichnung angesprochen, während er auf Deutsch die Worte *Windische*, *windische Sprache* verwendete; mit diesem Wort bzw. dieser Wortverbindung bezog er sich auch auf die Slawen, daher war kein Unterschied zwischen Slowenen und Slawen erkennbar. In der lateinischen Grammatik *Arcticae horulae succisivae de latinocarniolana literatura* hat Adam Bohorič namentlich auch nicht zwischen Slowenen und Slawen unterschieden, da er sowohl Krainer und Slowenen als auch Slawen in Latein *Slavos* und ihre Sprache *Slavica lingua* nannte. In diesem Beitrag stelle ich die Integration dieser Namensnennungen in den breiteren europäischen Raum der Benennungen für Slowenen und Slawen vor.

Ključne besede: Bohorič, slovnice, humanizem, Slovinci, Slovani, Germani

Schlüsselwörter: Bohorič, Grammatiken, Humanismus, Slowenen, Slawen, Germanen

Študijski okolji Adama Bohoriča

Čeprav v okviru meja iste države Svetega rimskega cesarstva, je Adam Bohorič poleg ožje domovine že na študijski poti spoznal dva svetova iste države: dunajskega, z leta 1365 ustanovljeno drugo najstarejšo univerzo v državi Alma Mater Rudolphina Vindobonensis (prva je bila leta 1348 v Pragi ustanovljena Universitas Carolina), in severnonemškega, s po vrsti sedemnajsto, leta 1502 ustanovljeno univerzo Leucorea v Wittenbergu. Dunaj je bil kljub prisotnosti protestantskih idej katoliški, Wittenberg pa središče protestantizma. Država je nosila ime Sveto rimsko cesarstvo, tj. *Sacrum Imperium Romanum* oz. *Heiliges Römisches Reich*. Poudarek, da gre za nemško narodnost (*Nationis Germanicae, deutscher Nation*), so ji dodajali od druge polovice 15. stoletja, vendar to ni bil nikdar uradni naziv države. Tudi kralje in cesarje so pisatelji nazivali »rimski kralj« in »rimski cesar«. Država tudi ni bila centralistična kot v tistem času Francija, Španija ali Anglija, temveč zveza deloma močnih (npr. Saška in Bavarska) in manjših ter državnih mest. Bila je tudi jezikovno zelo raznolika: poleg nemščine, ki je bila nedvomno najbolj razširjena, so bili v rabi še številni drugi jeziki – francoščina, španščina, italijanščina in slovanski jeziki (češčina, slovenščina idr.). Glavni povezovalni jezik je bila latinščina.

Prvo slovensko slovnico *Arcticae horulae succisivae* je Bohorič napisal in izdal daleč od doma, na severu države, v približno 900 km od Ljubljane oddaljenem Wittenbergu. Bohorič je v *Novem slovenskem biografskem leksikonu* označen kot »jezikoslovec in šolnik«, v Wikipediji kot slovníčar in šolnik, njegov pomen pa nedvomno presega ti dve oznaki. Lastno državo in duhovne, znanstvene ter kulturne razmere je poznal – z izjemo Žige Herbersteina – bolje kot drugi vrstniki njegove ožje domovine, in kot »univerzalni humanistični učenjak« »stoji s svojo gramatiko na začetku znanstvenega preučevanja slovenskega jezika in njegovega sistema« (Reichmayr 2014: 83). Bil pa je tudi pomemben protestantski teolog Melanchthonove smeri.

Bohorič – teolog

Bohoričevo versko-teološko usmerjenost lahko presojamo predvsem na osnovi njegove slovnice. Nedvomno se skrivajo posamezni odtenki tudi v Dalmatinovem prevodu Biblije, saj so prevajalci v prevode vnašali lastno teološko usmerjenost; to so lahko izražale korekture, kar lahko ugotovijo le strokovnjaki za jezik in literarno zgodovino. Svojo teološko izobrazbo in usmerjenost je lahko Bohorič najbolje pokazal v prevodu psalmov, ki se žal ni ohranil zaradi prevlade Primoža Trubarja in natisa njegovega prevoda psalmov (Rupel 1961: 186; Elze 1897:

423–415) – za dva različna prevoda namreč ni bilo ne razumevanja ne volje v krogih, ki so lahko natis financirali. O dogajanju izvemo iz pisma barona Ungnada Primožu Trubarju (pismo 6. junija 1564, Elze 1897: 409), natančneje iz priloge (Elze 1897: 413), ki priča, da je Klombner naročil Bohoriču prevod (*transferiren lassen*) psalterja, o katerem je Trubar pridigal 12 let (Rupel piše 11 let). Ungnad zatrjuje, da prevoda ni naročil, da pa prav tako ni vedel, da ga je prevedel (*verdolmetscht*) Trubar. Ker od Trubarja ni prejel še nobenega teksta, meni, da če kakšen dobrosrčen krščanski mož nekaj krščanskega prevede, še posebej če je prevod dobro ocenjen (*wenn es recht und gut befunden*), da se delo natisne in podpre, kajti Cerkev ni vezana na noben konec ali kraj (*kein end oder ort*). Tako je v državi (*reich*) več pobožnih ljudi v več krajih prevedlo psalme v nemščino in so jih natisnili (Elze 1897: 413). Vendar Trubar natisa psalmov nato ni ponudil Ungnadu, kot ta ugotavlja v pismu Trubarju 20. septembra 1564, »da želite ustaviti tisk psalterja, je odvisno od vas« (*daß ihr den Psalter zu drucken einstellen wollet, steht bei euch*) (Elze 1897: 424), temveč se je odločil za tisk v Tübingenu. Z nekoliko drugačno razlago vzroka piše Trubar württemberškemu vojvodi Krištofu 15. novembra 1564 iz Ljubljane:

In ker ima moj milostni gospod, gospod Ungnad veliko dela z drugimi knjigami, in ne more tiskati mojega psalterja, ga nameravam tiskati v Tübingenu, in zaupam zelo vdano vaši knežji milosti, da bo milostno privolilo tiskati moj psalter v Tübingenu. (Rajhman 1986: 196)

Velika škoda, da je Bohoričev prevod izgubljen, saj bi bil enkrat en primerjalni dokument za poznavanje slovenskega jezika tistega časa ter Bohoričeve jezikovne kompetence in teološkega razumevanja teksta. Dogodek pa je tudi živa priča, kako so bile možnosti delovanja tudi znotraj protestantizma na Kranjskem omejene.

Tudi Bohoričevo sodelovanje pri tisku Dalmatinove Biblije ni bilo samoumevno in ni bil prva izbira za to nalogo, čeprav je pri prevodu najtesneje sodeloval. Dalmatin namreč piše kranjskim oblastnikom, da je od kranjskega deželnega zbora prejel odlok, da bo skupaj z določeno osebo poslan v Wittenberg zaradi korigiranja pri tisku slovenske Biblije. Ta »določena oseba« je bil pridigar Andrej Savinec, ki je bil navzoč pri reviziji in je za tisk prepisal celotno Biblijo. Vendar je bil Dalmatin prepričan, da je iz dušnopastirskih razlogov nepogrešljiv doma. Tudi med »prej navedenimi osebami« so bili le predikanti, ki so bili doma neobhodno potrebni v dušnem pastirstvu, zato je Dalmatin predlagal Bohoriča:

Če mi gospod Andrej Savinec ne bi bil dodeljen, med prej navedenimi osebami ta čas ne poznam sposobnejše in pripravnejše od gospoda Adama Bohoriča, ki se ne spozna izvrstno samo na jezik, temveč je od začetka do konca zavzeto sodeloval tudi pri reviziji, po njej pa mi je prizadevno pomagal natančno pregledati Savinčev prepis in ga pripraviti za tisk. (Rajhman 1977: 85)

Dvajset let po spodletelem natisu prevoda psalmov je izšla slovnica *Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste* – kot Bohoričevo samostojno avtorsko delo. Morda zasledimo nekoliko bridkega spomina v uvodu, ko poudari, da je bil v komisijo za prevod in izdajo kranjskega Svetega pisma tudi sam, »po ukazu kranjskih prvakov, svojih milostljivih gospodov prištet«. Dalje je še enkrat poudaril, da se tega dela ni lotil »brez premisleka in tudi ne po svoji glavi, temveč, kakor sem rekel, v imenu in po soglasnem nasvetu izbranih mož, kdo bi me potem smel upravičeno grajati, še manj pa dolžiti častihlepnosti, ko sem vendar prevzel stvar, na pogled neznatno in brez upanja na dobiček, iz gole želje, da bi pospeševal in pojasnjeval materni jezik?« (Bohorič 1987: 19) In zavedal se je, da je na začetku kultiviranja tega »neizobraženega« (*nondum exulta lingua*) jezika (Bohorič 1987: 21).

Že v naslovu postavi Bohorič jezik slovnice v širši okvir slovanskih jezikov: možovitskega, ukrajinskega, poljskega, češkega in lužiškega ter dalmatinskega in hrvaškega. Pri teh jezikih mu je bil pomemben poudarek na različnih pisavah: cirilici, pri čemer je opozoril na posebnosti ukrajinske in ruske pisave, ki se razlikujeta od predstavljene cirilice, ter glagolico kot hrvaško pisavo in latinsko-kranjski črkopis.

Svojo teološko povezanost z jezikom je Bohorič poudaril že na naslovni strani (»Vfaki jesik bode Boga sposnal«) še v cirilski in glagolski pisavi ter latinskem in grškem jeziku. Podobnost slovanskih jezikov je na izvirno nazoren način ponazoril z molitvijo Očenaš za vajo v branju cirilice in glagolice v latiničnem prečrkovanju ter z latinskim prevodom (Bohorič 1987: 32 in 46), nato pa je v peti preglednici navedel še šest Očenašev v cirilskem (v latiničnem prečrkovanju), hrvaškem, poljskem, češkem, lužiškem in kranjskem prevodu (Bohorič 1987: 59–63).

Osnovo za razmišljanje o Bohoričevem svetu nazorov in vrednot nam dajejo dejstva in osebnosti, ki jih vključuje, pa tudi tisti, ki jih ne omenja, čeprav je bil z njimi v neposrednem stiku. Iz predgovora jasno veje njegova protestantska usmerjenost. Nedvomno je popolnoma pravilna ugotovitev Sakrauskega, da je Bohoričeva slovnica v končnem usmerjena k oznanjevanju evangelija (Sakrausky 1998: 5), čeprav se to oznanjevanje razlikuje od načina drugih takratnih slovenskih protestantskih pridigarjev. Bohorič ni pridigar za vsakdanje potrebe, pred seboj nima določene skupine poslušalcev, temveč širšo versko in jezikovno skupnost. V ožjem krogu pa je to nedvomno prenašal na učence v šoli. Bohoričev poudarek je na jeziku. Jezik je tisti, ki posreduje vsebino, pisava in gramatika pa sta orodji za to posredovanje. Notranji imperativ ni narod, nacionalnost, temveč želja, da se to ljudstvo zveliča po božji besedi, ki naj jo sliši in bere v svojem jeziku. Pri tem pa Bohorič ni polemičen, v uvodu ne najdemo niti enega napada na katoliško Cerkev ali papeža, prav tako ne sovražnosti do kateregakoli naroda,

na primer Nemcev ali Italijanov. Izpostavlja osebnosti, ki povezujejo, med njimi predvsem sv. Hieronima kot prevajalca Svetega pisma, kar sicer navajajo tudi drugi, na primer Trubar. Toda Bohorič poudari njegovo veljavo in ugled tudi s tem, da mu je Karl IV. zgradil cerkev v Pragi in da so v njej opravljali slovansko bogoslužje; da je bilo to katoliško, ga ni motilo.

Čeprav Bohorič v predgovoru slovnice ne govori direktno o veri, je v njej verski moment globoko prisoten. Prvi del predgovora se bere kakor pridiga o človekovem odrešenju, pri čemer ima jezik osrednjo vlogo. To ponazori z besedami sv. Pavla: »Vsak jezik bo slavil Boga.« Vedno bo namreč obstajalo neko občestvo, ki bo s pomočjo jezika Boga prav spoznavalo in čistilo, svet pa tudi ne bo minil, dokler božja volja ne bo znana vsemu človeškemu rodu. »Pa naj svet in satan še tako divjata zoper Kristusovo Cerkev«, se verniki lahko trdno nadejajo, da bo nekoč konec hudega, da rešitev pobožnih zanesljivo pride, ta pa bo najbližje takrat, ko se bo slava božja razglašala v vseh jezikih. Prva človeka, Adam in Eva, sta lahko dajala Bogu slavo in čast v največji popolnosti, dokler nista nasedla zlodejevi zvijačnosti, in »začela satanovo pretkano laž bolj častiti kakor božjo zapoved« (Bohorič 1987: 5). Po padcu je človeštvo otopelo predvsem v odnosu do Boga, čeprav je ohranilo smisel za ljudske znanosti, »zaobsežene v besedi modrosti ali bolje filozofije«. Odtlej pa se človeška volja postavlja po robu božji volji. In »srce samo gori od mržnje do Boga«. To bi peljalo človeka v popolni propad, če bi se ga Bog ne usmilil, s tem da je poslal svojega sina kot srednika med Bogom in ljudmi. Kljub tej odtujenosti Bogu je ves ta čas obstajalo neko občestvo, božja Cerkev, kjer se je z ustnim izročilom prenašala obljuba milosti. Zaradi ljudske oholosti pa je človeštvo doletela nova kazen, babilonska zmešnjava jezikov, ko je iz enega jezika nastala množica drugih, nepopolnih jezikov, zaradi česar je trpelo tudi češčenje Boga. Vendar Bog spet ni dopustil propada človeštva, ohranjal se je en neokrnjen jezik, ki je prenašal božje izročilo, dokler ni Bog sam zapisal desetih zapovedi na plošče in naučil pisati Mojzesa, ki je nato napisal pet knjig v najstarejšem jeziku, ki ga je prenašalo izvoljeno ljudstvo. Vendar so se jeziki razvijali naprej, od prvotnega hebrejskega sta se razvila sirski ali kaldejski, tema dvema pa sta se kasneje pridružila še grški in latinski. Te štiri jezike je Bog ohranil ob vseh zgodovinskih prevratih. Iz teh jezikov črpajo tudi drugi jeziki v knjigah, ki obsegajo nauk o Bogu, zakonodaji, zdravilstvu ter umetnosti in znanosti. To Bohoričevo naštevanje se ujema z glavnimi predmeti takratnih univerz: teologijo, medicino, pravom in humanistiko. Pa tudi Sveto pismo je bilo prevedeno, najprej stare zaveze iz hebrejščine v grščino, v grškem jeziku so bile napisane knjige Nove zaveze, nato pa so bile vse knjige prevedene še v latinščino, kot najuglednejšega prevajalca pa Bohorič izpostavi sv. Hieronima.

Dalje predstavi Bohorič razširjenost Svetega pisma v njegovem času. Piše, da je dostopno tako v originalnih jezikih, hebrejskem, kaldejskem, grškem in latinskem, ki je cenovno dostopno tudi manj premožnim, dosegljivo pa je tudi v številnih drugih jezikih, nemškem, španskem, francoskem, laškem, ogrskem, češkem, poljskem, rutenskem in moskovitskem. Glede slovenskega prevoda pa pravi, da je »vse časti vredni mož Primož Trubar (Primus Truberus) prevedel Novo zavezo in nekatere druge knjige, medtem ko je šele v tem času izšlo celotno Sveto pismo«. Z navdušenjem zapiše:

Razodela se je torej v tej poslednji urici sveta tudi našim ljudem prevelika in nedopovedljiva milost božja, zasijal je tisti veseli dan, ko morejo tudi Kranjci in Slovenci (Slauis) videti in slišati Boga samega, patriarhe, preroke, apostole, in evangeliste, kako v kranjskem jeziku govore. Za to veliko usmiljenje in dobroto bodi edinemu, večnemu Bogu na vse veke hvala in slava! Amen! (Bohorič 1987: 10)

Ravno v zvezi s prenašanjem svetopisemskega izročila našteva ljudstva – narode, govorce. Na začetku sta bila hebrejski in sirski ali kaldejski, nato še grški in latinski. Pomen prevajanja pa ponazori s prevodom Stare zaveze v grščino, ki ga je organiziral egiptovski kralj Ptolemej Filadelf¹, nato je sledil celoten prevod v latinščino, ki ga je opravil Hieronim. Prevajanje se nadaljuje v žive jezike, med katerimi je zdaj tudi slovenščina. Tako nastopa nova doba številnih različnih jezikov, ki pa ne povzročajo nasprotij, temveč so vsi v službi odrešenja. Čeprav je to tudi začetek nacionalnega obdobja v Evropi, pri Bohoriču ne zasledimo strahu pred nacionalnimi nasprotji. Gre le za to, da imajo vsi jeziki možnost spoznati Boga.

Čeprav se zdi, da po količini napisanih in objavljenih del Bohoriča ni mogoče vzporejati z drugimi slovenskimi protestantskimi pisci, slovenskimi humanisti na Dunaju, kaj šele s teologi in humanisti širšega prostora, predvsem nemškega ali še širše evropskega, je vendar bil najtesneje udeležen pri vseh treh najpomembnejših dosežkih slovenskih protestantov na teološko-jezikovnem področju: pri prevajanju Biblije, kot avtor prve slovenske slovnice in predhodnik Megiserjevega slovarja s svojim za šolo sestavljenim slovarjem. In če upoštevamo, da sta slovnica in pisava bohoričica ostali v veljavi domala 300 let, o njegovem pomenu ni treba dvomiti.

¹ <https://wol.jw.org/sl/wol/d/r64/lp-sv/1998687> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

Bohorič – Slovani – Germani

Vendar nam to pomembno in veliko Bohoričevo opravljeno delo daje malo podlag, ki bi gradile trdnjše tla za presojanje njegovih nazorov. Prva slovenska slovnica *Zimske urice* je nedvomno tako pomembno delo, da ga postavlja enakovredno ob bok drugim slovenskim reformatorjem, vendar lahko to bogastvo vrednotijo strokovnjaki za slovnico in literaturo. Za poznavanje takratnih širših kulturnih, znanstvenih, verskih in družbenih pogledov pa nam je zapustil za podlago »le« predgovor v slovnico. Čeprav je predgovor kratek, nam daje v strnjeni obliki dovolj izhodišč za spoznavanje njegove povezanosti s svetom, v katerem se je gibal, tako v geografskem kot duhovnem oziru. Uvod nam odstira osebnost, teologa, humanista, zgodovinarja, jezikoslovca, ki ni bil »le« slovničar, temveč je njegov odnos do jezika vključeval človeka – govorca – in različne jezikovne skupnosti. Bohorič nastopa kot pričevalec, da so njegova domovina, slovenski prostor in slovenska govorica v deželah Kranjski, delu Koroške in Štajerske, katerih grbe je natisnil, del velike slovanske jezikovne skupnosti. To pričevanje pa lahko razumemo le, če upoštevamo takratno širše vedenje o tem prostoru, ki ga Bohorič sam v kratkem uvodu ni mogel podrobneje predstaviti.

Čeprav je slovnica slovenska, vključuje dve široki jezikovni področji, slovansko in nemško, ki ju poimenuje v latinščini kot *Slavi*, *Slavico Idiomate utentes* (uporabljajo slovansko govorico), *Slavicam gentem* (da je slovanski narod treba imeti ...) in *Germani*, *germanice loquuntur*, *Germania* (na Nemškem), *ad verbum Germanice* (po nemško). Pomen imen *Nemci* – *Slovenci*, ki danes jasno opredeljujeta obe nacionalni skupnosti, v latinskem jeziku takrat ni bil razviden. *Germania* – *Germanus* – *Slavus* se nikakor ne nanašata samo na Nemce ali Slovence, temveč vključujeta ves germanski in slovanski svet. Prav tako se tudi slovensko ime *Nemci* v prevodu slovnice ne nanaša samo na Nemce, temveč na besedo *Germani*, prav tako kot se nemška beseda za Slovence *Windische* ne nanaša samo na Slovence, temveč na vse Slovane, ne le pri nemških avtorjih, temveč tudi slovenskih.

Tako kot pri veri tudi pri odnosu med Nemci in Slovani Bohorič ni iskal nasprotij, temveč tisto, kar jih povezuje. Poimenovanje Slovanov primerja po besedi *slava* s pojmovanjem poimenovanja »Nemcev« po besedah »gar manne« za Germane in »alle manne« za Alemane. (Bohorič 1987: 12) Tudi različnost slovanskih narečij primerja z različnimi nemškimi dialekti, »kakor če bi trdil, da so nemškega jezika večši resda Misniani, Svebi in njihovi sosedje, drugi, na primer Belgijci in Saksonci in njihovi mejaši, pa da ga ne znajo. A če imamo vse te za Nemce (Germanos) in jih – zaradi rabe skupnega jezika – tudi štejemo vredne imena skupne domovine, zakaj ne bi potem z istim razlogom tudi imenovanim narodom, ki so jih že stari nazivali Henete, Venete, Vinde ali Vende,

dajali imena Slovanov (Slavos)?«. Povezanost med Nemci in Slovani vidi tudi v krajevnih imenih. Pri razlagi imen pokaže, da mu je bila dobro znana okolica Wittenberga. Pomembno se mu je zdelo, da opozori na sledi Slovanov tudi znotraj meja cesarstva »Nemčije« (intra Germaniam), kjer so se ohranili slovanski nazivi »kraljestev, prvakov, starih rodbin viteškega reda, mest in tudi vasi« (Bohorič 1987: 15). Med takimi mesti navaja glavno mesto Štajerske, Gradec. Zanimivo je tudi etimologiziranje mesta Wittenberg, ki ga izpeljuje iz prvotnega slovanskega imena, pri čemer odklanja razlago, da bi šlo za Belo goro, saj mesto leži na ravni, temveč da se imenuje po slovanskem *Beli brud*, tj. beli brod, ali *Beli breg*, tj. belo obrežje (Bohorič 1987: 287), kjer gre po Toporišičevem mnenju »mimo«. Vendar čisto mimo ni, saj obstaja še danes del mesta z imenom *Pratau*, po 6. stoletju slovanska naselbina, ime pa izvajajo iz slovanske besede *brod*; leta 973 je bilo zapisano ime *Broth*, leta 1513 pa *Brathow*.² Bohorič razlaga še imena drugih mest iz bližine Wittenberga. Mesto Leipzig imenuje z latinsko besedo *Lypsia* in ga opiše kot »preslavno, sila cvetoče ne samo kot tržišče tistih krajev po blagu, ki se dovaža tja iz daljnih dežel in tu prodaja, ampak tudi zaradi razcveta vseh lepih umetnosti in pobožnosti«, je pod oblastjo saškega volilnega kneza poimenovano pa je slovanski besedi *lipa* »ki vsem Henetom in Slovanom pomeni lipovo drevo«. (Bohorič 1987: 17). Da je razlaga pravilna, je danes splošno sprejeto, leta 1015 je namreč prvič omenjeno kot *Libzi* (mesto lip, v jeziku Lužiških Srbov *lipa*), in po poljsko *Lipsk*.³ Posebno pozornost je posvetil še mestu *Chemnium*, po nemško *Chemnitz* in razlaga, da je dobilo ime po slovanski besedi *kamen* in tako *Kameniza*. Tudi to odgovarja današnji razlagi imena, saj se omenja prvič kot *Kameniz*, kar izvajajo iz besede Lužiških Srbov *kamjenica*, potok ki teče po kamenju »Steinbach«. Da je imel do mesta poseben odnos, kaže tudi omemba dveh pomembnih mož iz tega mesta, eden je Georgius Fabricius (1516–1571), nemški pesnik, zgodovinar, epigrafik in šolnik, ustanovitelj gimnazije v Meisnu, ki jo je kot rektor tudi vodil od leta 1543 pa do smrti. Pred tem je štiri leta potoval po Italiji in preiskoval rimske starine.⁴ Druga zanimiva osebnost, ki jo Bohorič omenja je Martin Chemnitz (*D. Martinus Chemnitius*) (1522–1586), ki je bil najprj učitelj, nato je študiral na univeri v Wittenbergu in ravno v času Bohoričevega študija, leta 1549, tam tudi magistriral. Kot predikant je deloval v več mestih, sodeloval je pri sestavljanju Formuli konkordije, v protestanskih verskih razhajanjih med filipisti in flacijanci pa se ni nobenim pridružil.⁵ Pretin

² Pratau – Wikipedia (Pridobljeno 14. 12. 2021).

³ <https://de.wikipedia.org/wiki/Leipzig> (Pridobljeno 18. 02. 2022).

⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_Fabricius (Pridobljeno 18. 02. 2022).

⁵ <https://www.geschkult.fu-berlin.de/e/jancke-quellenkunde/verzeichnis/c/chemnitz/index.html>: Martin Chemnitz (Pridobljeno 18. 02. 2022).

(*Prettin*) in *Precz* (*Pretzch*) po brodu, *Torga* (*Torgau*) po trgu (Bohorič 1987: 15), leta 973 je zapisano ime *Turguo*, nato še *Torgua*, *Torgowe*, kar izvira iz starega lužiško srbsega jezika *torg*,⁶ slovensko *trg*. V mestu je pokopana Luthrova žena Katarina von Bora. Mesto *Mifnia* (*Meißen*) izvaja Bohorič iz besede *mesto – misni*. Ime naj bi mestu dali Heneti, ki so tukaj bivali; pojmuje jih kot Slovane, »naše ljudi«, ter meni, da lahko po tukajšnjih imenih sklepamo, »da je bila ta pokrajina od našega naroda nekoč ne samo zasedena, ampak da je tam zapustil tudi naslednike. Ti so svoje narečje sicer spremenili – govorijo namreč splošno po nemško (*germanice*) – toda po izvoru so pravi Heneti«. Tako se slovanski jezik razprošča tudi po velikem delu Nemčije (*Germaniae*). Tega se mnogi zavedajo in se trudijo, da bi se slovanski jezik ohranil in razširil, ter nadaljuje zgodbo o cesarju Karlu IV (Bohorič 1987: 18). Vendar vidi zavzetost za slovanski jezik tudi pri nemških knezih, brandenburškem in saškem. »Mejni grofje Brandenburški so vojvode Slovanov ali Vandalov, in presvetli knez Saksonski, voditelj, premilostno vzdržuje in brani več cerkva, ki uporabljajo slovansko govorico« (Bohorič 1987: 16). Tudi ta podatek ima trdno zgodovinsko podlago. Tako se je na primer župnik v vasi *Senftenberg* / *Zły Komorow* upiral boslužju za tamkajšnje Lužiške Srbe v njihovem jeziku, vendar je to moral storiti na ukaz saškega volilnega kneza Avgusta. Bogoslužje v jeziku Lužiških Srbov je bilo tudi v številnih drugih krajih: *Cottbus* / *Chóšebuz*, *Sorau* / *Žarow* / *Žary* (danes Poljska), *Kamenz* / *Kamjenc*, *Bautzen* / *Budyšin* in *Hojerswerda* / *Wojerency* itd. Obdržalo se je do konca 19. stoletja, ko je razen v cerkvah *Budyšin* in *Wojerency* prevladala nemščina. (Malink 2017: 30–32)

16. stoletje je bil čas ne le geografskih odkritij novih kontinentov, temveč tudi odkritij jezikov in jezikovnih skupnosti. Na mesto dotlej prevladujoče latinščine, ki sicer še naslednji dve stoletji ni izgubila osrednjega komunikacijskega pomena v znanosti, pa tudi na upravni ravni v marsikaterem delu Evrope, so dobivali živi jeziki vedno večji pomen v javnem življenju, v upravi in verskem življenju. Vsekakor niso bili slovenski reformatorji prvi, ki bi izobraženi svet v Svetem rimskem cesarstvu in širši Evropi opozorili na Slovence in slovanski jezik, to vedenje je obstajalo. Bili pa so prvi, ki so to izpričevali kot pripadniki slovenskega ljudstva in slovenskega jezika: Primož Trubar v svojih nemških predgovorih, namenjenih nemško govorečim podpornikom slovenske reformacije in slovenskih knjig, in Adam Bohorič, ki je s svojo latinsko knjigo predstavil svoje ljudstvo širokemu humanistično izobraženemu svetu. Kot šolnik pa je vse te jezikovne in humanistične vrednote nedvomno prenašal tudi na svoje učence. Kot pomembnega pričevalca slovenščine tega prostora pa je treba omeniti tudi Žigo Herbersteina.

⁶ <https://de.wikipedia.org/wiki/Torgau> (Pridobljeno 18. 02. 2022).

Bohoričeva slovnica v vrsti slovníc evropskih jezikov

Bohorič se je veselil, da so končno tudi Slovenci dobili prevod celotnega Svetega pisma. Čeprav ga ni prevedel sam, je prevodu s svojim jezikovnim znanjem nedvomno veliko prispeval. Njegov izjemni prispevek pa je slovnica, s katero je uvrstil slovenščino na raven slovníc evropskih jezikov.

V zgodnjem novem veku so evropski živi jeziki vedno bolj prodirali v širšo rabo na področjih, ki so bila doslej pridržana latinščini. To je zahtevalo kodifikacijo knjižnega jezika, kar je pospešilo pisanje slovníc. Prva slovnica živega jezika v Evropi je bila španska *Gramática de la lengua castellan*, izšla leta 1492, katere avtor je Antonio de Nebrijas. Prva italijanska slovnica *Prose della volgar lingua*, njen avtor je Pietro Bembo, je izšla leta 1525, prva portugalska slovnica, *Gramática da lingoagem portuguesa*, ki jo je napisal Fernão Oliveiras, je izšla leta 1536, in prva francoska slovnica *La deffence et illustration de la langue françoise*, katere avtor je Joachim Du Bellays, leta 1549 (Gardt 1999: 45).

Vsekakor je bil Bohorič v tesnejšem stiku z nemškimi slovnici. Značilnost teh je bila, da so bile pod vplivom latinskih slovníc; zelo upoštevano latinsko slovnico je izdal leta 1525 Filip Melanchthon (Gardt 1999: 52). Med prve nemške slovnice spada *Orthographia* (1531) avtorja Fabiana Franka, v kateri je po vzoru Luthra skušal vzpostaviti pravila enotnega nemškega pravopisa, tej pa so sledile še številne druge, ki so jih največkrat izdajali učitelji. Iz teh slovníc je jasno razvidno zavedanje dejstva, da obstajajo različna nemška narečja, in potreba za kodifikacijo enotnega knjižnega jezika. Pri orientaciji za skupni jezik so dobili velik pomen ravno Luthrovi spisi. Okrog leta 1534 pa je izdal Valentin Ickelsamer nemško gramatiko z naslovom *Ain Teütsche Grammatica*, ki je bila napisana v nemščini, druge pa je prekašala po tem, da je avtor v njej, kot prvi, zahteval ne le pouk branja, temveč nemščino kot učni predmet, ki bi posredoval znanje in razumevanje nemškega jezika.⁷ Vodilne nemške slovnice, ki so jih uporabljali še v 17. stoletju, pa so izšle v desetletju pred Bohoričevo. Pisane so bile v latinščini, pod vplivom Melanchthonove (Gardt 1999: 61). Prvo popolno nemško slovnico je izdal leta 1573 Laurentius Albertus pod naslovom *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*, napisana je bila v latinščini. Prav tako v latinščini je izšla leta 1573 slovnica Alberta Ölingerja *Underricht der Hoch Teutschen Sprach: Gramatica seu Institutio verae Germanicae linguae ...*,⁸ leta 1578 pa slovnica Johannes Clajusa *Grammatica Germanicae Linguae*.⁹ Zaradi

⁷ VALENTIN Otto Ludwig: Ickelsamers Beitrag zum Deutschunterricht, str. 26. <https://d-nb.info/210952890/34> (Pridobljeno 17. 02. 2022).

⁸ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz72947.html> (Pridobljeno 17. 02. 2022).

⁹ https://de.wikipedia.org/wiki/Johannes_Clajus (Pridobljeno 17. 02. 2022).

časovne bližine in Melanchthonovega vpliva lahko predvidevamo, da so služile kot vzor tudi Bohoriču.

Slovenščini ni bila dana možnost rabe na ravni poslovnega – uradnega jezika v Svetem rimskem cesarstvu. Vendar za kulturni razvoj ni bila ovira, saj so vsi Slovenci z nekaj izobrazbe obvladali nemščino, ne nazadnje je tudi Primož Trubar napisal vsa znana pisma in predgovore v nemščini. Slovenščina je dobila svoje mesto, primerljivo z nemščino, v nemško govorečih deželah v slovenski protestantski Cerkvi. To pa pomeni tudi začetek razvoja do 19. stoletja, ko je slovenščina leta 1849 dosegla raven uradnega jezika, česar posledica je bila neizbežna potreba po skupnem slovenskem knjižnem jeziku, ki je v naslednjih desetletjih prevladal v šolstvu, publicistiki in na kulturno-literarnem področju. Kot jezikovno-literarno vrednoto je slovenščino ocenil že Vajkard Valvasor v *Slavi Vojvodine Kranjske* koncem 17. stoletja, jezikovni pomen je poudarjal Jernej Kopitar v prvi polovici 19. stoletja, izrecni poudarek pa ji daje Wilhelm Sillem v knjigi o Primožu Trubarju (Sillem 1861: 4–5) in med Slovenci Anton Martin Slomšek leta 1862: »Slava rodoljubom in utemeljiteljem našega slovstva«,

Ozrimo se v bližnjo Krajno, ki je od nekdanje glava slovenščine bila, in je zvonec nosila po svojih slavnih možeh za slovenščino gorečih, in srečali bomo lepo število pridnih delavcev na slovenskem polji. *Trubar, Dalmatin, Bohorič* in tiste dobe verstniki so našo slovenščino obudili, ako so ravno nesrečno od naše vere zavili; Bog je njihove greške narodu našemu v dobro obrnil po neskončno modri svoji previdnosti, ki dostikrat hudo prostim ljudem dopusti, pa hudo k našemu pridu oberne. (*Drobtinice* 1862: 71)

Slovenščina je bila postavljena na raven evropskih živih jezikov s Trubarjevima *Katekizmom* (Rajšp 2020: 323) in *Abecednikom*, z njegovimi prevodi in končno celim prevodom Biblije Jurija Dalmatina ter Bohoričevo slovnico, le malo kasneje še z Megiserjevim štirijezičnim slovarjem. Konkretno pa je razvoj potekal v državi Svetega rimskega cesarstva vzporedno z dogajanjem na nemškem jezikovnem področju. Medtem ko sta Primož Trubar in do neke mere Jurij Dalmatin nenehno prisotna v slovenski zavesti, ne le ob obletnicah, temveč ob vsakoletnem prazniku reformacije, ostaja Bohorič veliko bolj v ozadju.

Slovenci, Slovani, Germani v 16. stoletju

Tako študij na Dunaju kakor tudi v Wittenbergu sta Bohoriču omogočila stike s študenti različnih jezikov. Nedvomno pa je njegov študij v Wittenbergu razširil njegovo obzorje slovanskega protestantskega sveta. Od blizu je spoznal Lužiške Srbe in reformacijo pri njih. Slišal je lahko o bogati prevajalski dejavnosti knjig nemških reformatorjev v poljščino v Prusiji. V poljskem prevodu je leta 1530

kot prvi anonimno izšel prevod Luthrovega Malega katekizma, nato leta 1533 izboljššan prevod, kot tretji pa je anonimno izšel katekizem leta 1536. Leta 1544 je v poljščini izšel Cerkveni red. Morda je Bohorič slišal tudi za izstopajočo osebnost poljske reformacije Jana Seklucjana (1510/1515–1578), ki je bil prvotno katoliški duhovnik in ožji škofov sodelavec v Poznańu, ki se je leta 1543, potem ko ga je škof obtožil luteranskih pridig, umaknil na Prusko v Königsberg, kjer je deloval kot poljski protestantski pridigar, prevajalec in založnik. Leta 1545 je prevedel Luthrov Mali katekizem in leta 1547 Luthrov Veliki katekizem. Kot založnik je leta 1545 izdal Luthrov Veliki katekizem z abecedarijem in Hišno tablo. Leta 1551 je izdal prevod Matejevega evangelija, ki ga je prevedel po Luthru, leta 1552 pa prvi celotni prevod Nove zaveze Stanisława Murzynowski-ga. Temu je bil dodan spis o ortografiji in slovnici poljskega jezika. Tam je izšel leta 1545 še prevod Luthrovega Malega katekizma v pruskem jeziku ter leta 1547 katekizem Martynasa Mažvydasa v litovskem jeziku, ki je tudi prva tiskana knjiga v litvanščini (Bock 2004: 151). V Wittenbergu so študirali tudi protestantski študentje, ki so se kasneje prav tako kot Bohorič spominjali učitelja Melanchthona. Med njimi je Lucas Unglerus (1526–1600)¹⁰, ki je leta 1572 postal naslednik prvega tamkajšnjega evangeličanskega škofa Paula Wienerja. Na Melanchthona se je skliceval sedmograški teolog Damsus Dür (1535–1585), ki je študiral v Wittenbergu in nato v Melancthonovem duhu usmerjal evangeličansko cerkev na Sedmograškem (Wien 2017: 89).

V Bohoričevem predgovoru je poleg verskega izhodišča pomembno, kaj je povedal o govoricah, ljudstvu jezika, za katerega je napisal slovnico. Očitno je poznal tudi take, »ki nikoli niso prišli nekoliko dalje od domačega praga« in »ki o našem slovenskem (*Slavico*) jeziku nespoštljivo sodijo in govore«, in bodo mislili »da bom jaz o Slovanih, kot nepomembnih ljudeh, kaj na slepo povedal«. »Zato se mi zdi potrebno, da na tem mestu nekoliko globlje posežem in to reč, čeprav na kratko, pojasnim.« (Bohorič 1987: 10)

Čeprav imamo danes drugačno znanje o slovanski preteklosti, je treba Bohoriču priznati, da je obvladal takratno vedenje. Nedvomno Bohorič ni mogel pisati zgodovine Slovencev, kot sta jo za Nemce in »nemško nacijo« pisala Melanchthon in Münster (*Cosmographia*), vendar je vzporedno z njima predstavil slovensko-slovansko preteklost. Tako kot se onadva za Germane in Nemce sklicujeta na vire in predhodnike, ki z današnjega vidika ne odgovarjajo pravemu zgodovinskemu dogajanju, je storil tudi Bohorič za Slovence. Tako kot je veljal Tuisto, pri Tacitu bog Germanov, po razlagi humanistov, med njimi Aventina, pa Noetov vnuk ali pravnuk za začetnika rodu Germanov¹¹. Bohorič pa pripelje

¹⁰ <https://kulturstiftung.org/biographien/unglerus-ungleich-lucas-2> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

¹¹ <https://de.wikipedia.org/wiki/Tuisto> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

Slovane do trojanske vojne. Če Bohoriču niso bila jasna razmerja med Slovenci in Slovani v »slovanski naciji«, tudi Münsterju leta 1550 ni bilo jasno, če so Švedi kot »severni Germani« Nemci ali imajo skupne nemške prednike, še manj pa so bile jasne meje »nemške nacije« (Münster 1988: ccclxiii). Münster poimenovanje nemške nacije dosledno uporablja, vendar tega nikjer ne uporablja pri imenu države »Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti«, saj so vsi cesarji rimski cesarji in vsi kralji (do Ferdinanda) rimski kralji (in ne nemški) (Münster 1988: ccxcvi). Da mnogi »učeni« niti med slovansko in germansko »nacijo« niso razločevali, vidimo pri Laziu (Mihelič 1977: 293), čeprav je izrisal zemljevid slovenskega ozemlja. Pri Bohoriču je ločitev jasna, med Germani in Slovani nastopa na strani Slovanov in ne Germanov, čeprav je opis slovanstva vzporeden »germanskemu« – nemškemu.

Bohoričev prikaz ljudstev je realen, v skladu s takratnim splošnim vedenjem. Glede opazke Toporišiča, da med Slovani ne našteva Slovakov in Belorusov (Bohorič 1987: 289), je pač treba dodati, da jih ne naštevajo niti drugi avtorji tistega časa in da slovaški jezik ni bil niti leta 1849 naveden kot posebni jezik, temveč je bil priključen češkemu jeziku, »ki je tudi pismeni jezik za Moravce in Slovake« (Občni 1849: VI). Ni pa Slovakov pozabil Herberstein, čeprav jih ne omenja z imenom.

Glede razlage, da je »pridevek Slovani (*Slavos*) to ljudstvo dobilo po zaslugi za slavna dela. Zakaj Slava našim ljudem pomeni isto kar glorijska, in od tega se Slovani imenujejo tako rekoč hvalni, častni in slavni« (Bohorič 1987: 11), pa je Bohorič prav tako na strani številnih takratnih avtorjev, Vinka Pribojeviča, dominikanca z otoka Hvara, in Žige Herbersteina, ko piše, »slovanski jezik, ki ga zdaj popačeno imenujejo tudi sklavoski« (Herberstein 2001: 8), kar pomeni izpeljavo iz *slave* – *gloria* in ne *sclavus* – *suženj*. Z Vinkom Pribojevičem, ki navdušeno piše o slavi Slovanov v delu *De origine su cessibusque Slavorum – O podrijetlu i zgodama Slavena* (Novak 1951), se Bohorič ne ujema le glede preteklosti in naštevanja slovanskih ljudstev, temveč tudi glede naziranja, da dobijo Slovani ime po slavi, prav tako pa tudi glede Hieronima kot slovanskega rojaka.

Najpomembnejši možje, ki so ponesli pojem slovenščine v svet, so: Primož Trubar, ki napiše in izda prvo slovensko knjigo in jih nagovori z imenom Slovenci ter tako kot prvi zapiše njihovo ime; Jurij Dalmatin s celotno Biblijo v slovenskem jeziku; Adam Bohorič s prvo slovensko slovnico; Žiga Herberstein Hrastovski, ki je v Moskovskih zapiskih med slovanske jezike uvrstil tudi slovenščino. Med epigrami k Herbersteinovim zapisom je Peter Paganus glede znanja jezikov zapisal, da je »govoril slovensko, kar je bil njegov materinski jezik, čeprav je bil Nemec in je bil nemškega rodu« (Herberstein 2014: 104). Slovenščine se je učil od zgodnjih otroških let, saj ga je oče pri osmih letih odpeljal na šolanje v Krko na Koroškem. V lastni biografiji piše, da se je v rodni Vipavi naučil obeh

jezikov, nemščine in slovenščine (*Teutsch vnnd Windisch*). Spominjal se je še, da mu je povzročala slovenščina veliko težav v njegovi mladosti, ko je moral poslušati, da je »Sclaf« in »Khadrotz« in podobno, vendar ga ni mogel nihče odvrniti od učenja jezika, ki mu je kasneje zelo koristil (Herberstein 1855: 70).

Da zw Wippach hab ich Teutsch vnnd Windisch, baid Sprachen gelernnet. Die Windisch hat mir vill muee in meiner Jugendt gemacht. Vill zuenamen muessen hören: „Sclaf,“ „Khadrotz“ vnnd dergleichen, Dannocht hat mieh niembt von der Sprach abtreiben mugen, des mir hernach in vill sachen genutzt hat.

Nedvomno mu je znanje koristilo za razumevanje drugih slovanskih jezikov pri njegovih odgovornih diplomatskih nalogah v slovanskem svetu (Herberstein 2001: 188).

Herberstein je v Moskovskih zapiskih posvetil posebno pozornost slovansko-mu jeziku, »ki je izredno razširjen«. V nemški izdaji razlaga, da slovanski jezik *Die Slavonisch / das ist / die Windisch Sprach* govorijo Dalmatinci, Bošnjaki, Hrvati, Istrani, vzdolž jadranske obale do Furlanije. Nadaljuje s pokrajinami slovenskega jezika: Kraševci (*Charster*) po latinsko *Carni* in po beneško ali italijansko *Carffy*, Korošci (*Khärner*) ob reki Dravi, prav tako Štajerci – štiri milje pod Gradcem in nato ob Muri navzdol do Donave. In nadaljuje: nato nad Dravo in Savo Mezijci, Srbi (*Seruy*), Bolgari, »ki jih zdaj običajno imenujemo *Siruen* in Raščane (*Raetzen*)« ter druga ljudstva celo do Carigrada. Dalje našteva Čehe, Lužičane, Šlezijce, Moravane ter Slovane (*Winden*) ob reki Váh (*Waach*, madžarsko *Vág*) in številno prebivalstvo tostran reke v ogrskem kraljestvu. Tukaj gre nedvomno za slovaško prebivalstvo. Dalje Poljaki in peterogorski Čerkezi do Črnega morja. Slovanski jezik pa govorijo tudi prebivalci razpršeno, po posameznih vaseh ob reki Labi, kot ostanek Vendov (*Wenden*), ki se opredeljujejo za Slovane. Nemci pa imajo navado, da vse te, ki govorijo slovansko, imenujejo brez razlike Vende (*Wenden*), Vinde (*Winden*) ali Vindiše (*Windische*). Ta jezik pa uporabljajo v pisavi in bogoslužju tudi Moldavci in Vlahi, ki sicer govorijo drug jezik (Herberstein 1557: Bv).

Naštevane slovanskih ljudstev in jezikov ter umeščanje slovenščine znotraj njih je bil Bohoriču tako rekoč imperativ časa. Ujel je korak s časom. V Bohoričevem času je izšlo pomembno delo zgodovine Poljske Martina Cromerja, *O izvoru in zgodovini Poljakov* (Cromer 1568: Cap I.). Glede imena piše, da sami sebe imenujejo Poljake, in tako jih bolj ali manj imenujejo tudi sosednji in drugi narodi (*populi*). Vendar pa to ime ni staro, uporabljati so ga začeli šele

pred kakimi sedemdesetimi ali osemdesetimi leti, tako kot tudi ime Čehov, ki jih Latini in Germani imenujejo Boeme. Imata pa ta dva naroda enak jezik in sta med seboj sorodna ter izvirata iz enega debla. O geografskem prostoru Slovanov (*Slavi seu Slavini*) pa piše, da so prvotno živeli od Donave proti severu, nato so se preko Donave razširili v Mysio, Panonijo, Makedonijo, Trakijo in Istro, prebivali so med rekama Dravo in Savo (*Savum sive Saum*) ter v Iliriku in Dalmaciji; tej pokrajini so dali ime Slavonija, popolnoma so oslabili rimsko cesarstvo in tudi Germaniji niso prizanesli. Končno so se tako razširili, da naseljujejo skoraj polovico Evrope in prenekateri del Azije. K temu narodu se namreč ne prištevajo le tisti, ki obvladujejo Dalmacijo, Ilyrik, Istro, Karpate in Ogrsko gorovje ter imajo še vedno posebno ime Slovani (*Slavorum seu Slavinorum nomen*), ampak tudi številna druga velika in mogočna ljudstva: Bolgari, Raščani (*Rascii seu Rasciani*), Srbi, Bosanci, Kranjci, Hrvati, Rusi, *Podolii, Polynii*, Moži (*Moschi*), Čerkezi (*Cercassi*), Peterogorci (*Pietichorsci*), to je prebivalci Peterogorja (*Quinque montium*), pa tudi Pomorjani (*Pomerani*), prebivalci Venedskega zaliva ali Baltiškega Polabja (*sinus Venedici seu Balthici Albitenus*), katerih ostanke danes Germani imenujejo Slované (*Slavi*), in Vindi ali Vendi, nekoč pa so se razlikovali po različnih imenih in ljudstvih (*populis*), ter Lužičani (*Lusacii*), Kašubi (*Cassubii*), Šlezijci (*Silesii*), Moravani (*Moravii*), Boemi ali Čehi ter sami Poljaki.

Ortelijev *Teater sveta*

V Bohoričevem času sta bila slovenski in slovanski prostor deležna dostojne kartografske predstavitve v zbirki zemljevidov, prvem atlasu *Theatrum orbis terrarum*, v katerem so bile objavljene karte tedaj znanega sveta, ki so jih izdelali različni avtorji. Prva izdaja je bila v latinskem jeziku. Za nas in nedvomno Bohoriča je zanimiva druga izdaja leta 1572 v Nürnbergu, tiskarja Johanna Kolerja v nemškem jeziku. Gre za izredno pomemben dokument časa, v katerem je Bohorič snoval svoj opis Slovanov, saj gre za prvo kartografsko predstavitev geografske razsežnosti prostora Slovanov z navajanjem jezika v opisih h kartam. Kot za ostalo takrat obstoječo literaturo velja tudi za ta atlas, da ga Bohorič izrecno ne omenja.

Med študijem na Dunaju je imel Bohorič na univerzi priložnost spoznati krog ljudi, ki je bil dobro seznanjen s slovenskim prostorom. Eden teh je bil profesor, rektor in dekan dunajske univerze Luka iz Dobropolj (Guttenfelder) – večkrat dekan in v času, ko je bil tam verjetno še Bohorič, leta 1547 rektor, bil pa je tudi poverjenik kralja/cesarja Ferdinanda I. za reformo dunajske univerze. Luka je sodeloval pri latinski izdaji Moskovskih zapiskov Žige Herbersteina.

Na univerzi je poučeval še Andrej Perlach (1490–1551) iz Svečine, znameniti matematik, astronom in medicinec. Tako je Bohorič gotovo vedel tudi kaj o tem, kot piše Primož Simoniti, da »se je okrog Herbersteina in Luke zbral na Dunaju cel krog Kranjcev, ki jih je družila skupna ljubezen do rodne pokrajine Kranjske« (Simoniti 1974: 6).

Na univerzi je deloval tudi zdravnik in kartograf Wolfgang Lazius (1514–1565), ki je izdelal odličen zemljevid *Austriae ducatus chorographia*, objavljen v Ortelijevem atlasu (Ortelius 2007: 65), na katerem so slovenske oznake z nemško besedo »windisch« za Slovenske gorice (*Windischpuchl*) na Štajerskem. Lazius je tudi avtor karte Ogrske, *Hungariae descriptio*, na kateri sta označeni pokrajini *Windischland* na področju hrvaškega Zagorja in Spodnje Štajerske do reke Savinje, ter *Windisch Marck* za Belo krajino, katere ime se razteza do reke Korane (Ortelius 2007: 94). V okviru Ogrske je evidentirana tudi Hrvaška s poudarkom, da je tu *Stridon*, domovina sv. Hieronima.

V času Bohoričevega študija pa je na Dunaju deloval tudi najpomembnejši kartograf naših ozemelj tistega časa, Avguštin Hirschvogel (1503–1553). Rojen je bil v Nürnbergu, bil je vsestranski umetnik, znanstvenik in začetnik znanstvene kartografije, na Dunaju pa tesen sodelavec Luke iz Dobropolj pri izdaji Herbersteinovih Moskovskih zapiskov; tam je bil objavljen njegov zemljevid Rusije. Nekaj časa je bival v Ljubljani, kjer je zbiral gradivo za zemljevid dežel, ki so jih ogrožali Turki, izdelal ga je leta 1544, zaslovel pa je predvsem zaradi objave v Ortelijevem atlasu. V atlasu je objavljenih 53 kart z opisi. Karti sveta sledijo karte Amerike, Azije, Afrike, tem pa karta Evrope, nato vključno z Rusijo 40 kart evropskih pokrajin in sedem kart vzhodnega sveta: Tartaria, Indija, Perzija, Turčija, Palestina (ali Sveta dežela), Anatolija, Egipt in Kartagina ter kot zadnja karta »Barbaria«, tj. severna Afrika. H kartam so dodani opisi, ki predstavljajo posebne značilnosti na kartah predstavljenih teritorijev, za nas so v zvezi z Bohoričem zanimivi podatki o jezikih, predvsem slovanskih.

Karta Evrope vključuje ozemlja od Atlantskega oceana do reke Don in obal Male Azije. Kot povezujoč element Evrope je navedeno krščanstvo, ki vključuje tudi pravoslavje in reformacijo (Ortelius 2007: 122). Sveto rimsko cesarstvo je pod imenom Germania, čeprav se meje v celoti ne ujemajo z dejanskimi. V okviru te Germanie so imena dežel ali pokrajin, kot Westfalia, Saxonia, Helv(etia), Bohemia, in številna druga, kot Avstrija (*Austria*) z mestom Dunaj (*Vienna*), v okvir katere spada tudi slovensko ozemlje, zapisana mesta so Beljak (*Villach*), Celovec (*Clagenfurt*), Celje (*Cilia*). Na karti so tudi imena dežel izven cesarstva, npr. Ogrska (*Hungaria*). Ni imena Hrvaške, je pa mesto Zagreb (*Zagrabia*). Hrvaška Dalmacija je zapisana kot *Slavonia*, kot jo je poimenoval Cromer. Zapisane so še Bosna (*Bosena*), Srbija (*Servia*), Raška (*Rascia*), Bolgarija (*Bulgaria*) itd., ter dežele na vzhodu (Ortelius 2007: 20–21).

Naslednja karta, ki pokriva delno slovensko ozemlje, je *Germania*, v opisih je dodano še nemško ime *Teutshland*. Karta pretežno pokriva področje Svetega rimskega cesarstva, čeprav se na jugu zamejuje z Alpami. Na slovenskem ozemlju sega, po barvi sodeč, do reke Drave, medtem ko je ostali prostor v isti barvi kot druge države, npr. Poljska, Ogrska in Češko kraljestvo. Naslednja je karta *Avstriae dvcatvs chorographia* avtorja Wolfganga Lazia (Ortelius 2007: 64). Tudi na tej karti je del slovenskega ozemlja označen do reke Drave, pri čemer je dežela Koroška drugače obarvana, dežela Štajerska je v dveh barvah, sever od reke Mure je iste barve kot Avstrija, jug pa iste barve kot Koroška. Tu so kot krajinsko ime zapisane tudi Slovenske gorice (*Windischpuchl*).

Za slovenski prostor je pomembna karta Hirschvogla, *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, einitimarumquae regionum nova descriptio*. Kot *Schlavonia* je mišljena Slavonija, v pričujoči izdaji so jo prevedli kot Slovenija, pokrajina vzhodno od reke Sotle. Štajerska (*Steyrmarck*) je severno od Drave, zahodno je Koroška (*Kernten*), južno od Drave so krajine na Štajerskem, *Cillei* (Celjska), na Kranjskem *Oberkrayn* (Gorenja Kranjska), *Karst* (Kras), južno od Save *Windisch Marck* (Slovenska marka), južno od Kolpe in Save *Crabaten* (Hrvaška) do reke Vrbasa, v zaledju Zadra je *Ober Wossen* (Gornja Bosna), ki meji z *Nieder Wossen*, kartografsko neobdelanim področjem Bosne pod Turki.

To sicer takrat ni prvi zemljevid slovenskih dežel, na katerem je označena Slovenska marka, zapisana v nemščini kot *Windische Marck*. Trideset let prej, v tretji izdaji Ptolomejeve »Geografije« (1542) je Sebastian Münster objavil karto *Sclavonia oder Windisch Marck / Bosen / Crabaten*, v latinskem jeziku nosi naslov *Descriptio totius Illyridis* (= opis vse Ilirije). V opisu k latinskemu zemljevidu pove, da govore tukaj večinoma slovanski jezik, zlasti tisti, ki živijo onstran Save do Jadranskega morja. V glavnem mestu Ljubljana pa govore deloma nemško deloma slovensko (Bohinc 1969: 4).

Za Slovence je pomemben tudi opis k Hirschvoglovemu atlasu *Schlavoniae, Croatiae, Carniae ...*, saj postavlja živi jezik prebivalcev slovenskega ozemlja v širši prostor. Jezik je slovanski: imenuje ga *die Sclavonische Sprach*, ki ga mnogi imenujejo *Windische*, po latinsko pa ilirski – *latinis Ilirica*. Razprostrta se od Jadranskega do Severnega morja in ga uporabljajo Istrijani, Dalmatinci, v Bosni (*Bosnier*), Moravani, Čehi, Lužičani, Šlezijci, Poljaki, Litovci, Prusi, ki prebivajo v Skandinaviji, Rusi (*die Reussen*) – kakor daleč vladajo, Bolgari in številne druge sosednje dežele do Carigrada; tudi pri Turkih je zelo v rabi (Ortelius 2007: 158). V opisih drugih kart slovanskega območja je slovanski jezik še določneje predstavljen. Za Češko piše, da govori ljudstvo »isti (*einerlei*) jezik kot Dalmatinci ali Vendi (*Dalmaten oder Venden*)«. Dalje piše, da še »danes ohranjajo stari običaj, da pridigajo v cerkvi nemško, na cerkvenem dvorišču (*Kirchenhof*) pa ljudstvu v češkem jeziku« (Ortelius 2007: 142).

Tudi v Šleziji je govorilo prebivalstvo dva jezika, in sicer tostran Odre nemško, na drugi strani pa poljsko (Ortelius 2007: 143). O poljskem jeziku izvemo več iz opisa h karti Poljske, da govorijo slovanski jezik, »die Sclavonische oder Windische sprach« (Ortelius 2007: 161). Za Saško omenja tudi Lužiške Srbe kot slovansko ljudstvo: »Sorabi, so ein Wendische Natio ist«, ki naj bi nekoč prebivali pri jezeru Mesi ali mestu Meissen (Ortelius 2007: 140).

Zapisi o slovanskem jeziku na posameznih zemljevidih slovanskega sveta so prvič nazorno predočali slovanski svet in slovanski jezik, ki je bil dotlej zahodu malo znan, zaslužen za poznavanje pa je bil v prvi vrsti Žiga Herberstein, ki je v Ortelijevem atlasu kot vir tudi večkrat omenjen. Kot odličen poznavalec je naveden pri opisu Skandinavije (Ortelius 2007: 162). Obširno so povzeli Herbersteina pri opisu Rusije, tamkajšnjih navad in vere (Ortelius 2007: 163). Tudi pri opisu Tatarske dežele, področja Džingiskana, ki obsega centralno Azijo, današnjo Rusijo, Kitajsko, Kazahstan in Mongolijo, beremo, da je gospod Žiga Herberstein pridno opisal Tatare in njihove navade ter običaje: »Herr Sigmund von Herberstein / hat die Tatarn sampt iren *moribus* vnd gebreuch / sehr fleissig beschriben.« (Ortelius 2007: 164)

Bohorič v Wittenbergu

Kljub dunajskim ugodnim okoliščinam za spoznavanje slovenskega in slovanskega sveta, čeprav si univerza še ni opomogla po turškem obleganju Dunaja, se je Bohorič odpravil v Wittenberg. Kaj ga je k temu nagnilo in kaj mu je finančno omogočilo nadaljnji študij v Wittenbergu, zaenkrat ni znano. Tja je odhajal, ko univerza ni bila v zavidljivem položaju. Univerzo so zaradi grozeče šmalkadske vojne zaprli že konec leta 1546, večina profesorjev se je umaknila, med njimi tudi kasnejši Bohoričev učitelj Filip Melanchthon. Ostali so le rektor Cruciger, profesor teologije Johannes Bugenhagen, ki je bil tudi župnik v Wittenbergu, profesor fizike Paul Eber in profesor medicine Melchior Fendt. Ti profesorji so po končani vojni skupaj s Filipom Melanchthonom dosegli ponovno odprtje univerze, 18. oktobra 1548 je bil izvoljen novi – stari rektor Caspar Cruciger (1504–1548), ki pa je že naslednji mesec umrl. Med drugimi je bil za ponovno odprtje odločilen Melanchthonov argument, da so v Wittenbergu študirali in bili ordinirani duhovniki za volilno deželo Brandenburg (Kurbrandenburg), Šlezijo, Češko in Ogrsko, kar je pomenilo tudi Sedmograško. Po odprtju je univerza doživela v kratkem času izjemen uspeh. V letih 1533–1537 je bilo vpisanih 1199 študentov, v letih 1548–1552 pa se je število podvojilo, na 3041 (Jung 2010: 106). Univerza je študente privabljala tudi s tem, da je od leta 1504 za manj premožne organizirala prehrano, skupno mizo (*Gemeine Tisch*), ki sta jo plačevala univerza in knez.

Bohorič in Filip Melanchthon

V predgovoru se Bohorič spominja predvsem profesorja Filipa Melanchthona, ki je napravil nanj globok vtis; zanj je bil »mož brez primere, Filip Melanchthon, blagega spomina, moj učitelj, na katerega bom vedno mislil s spoštovanjem« (Bohorič 1987: 21). Ta kratki zapis je silno pomemben, saj Bohorič z njim pove, kje je črpal svojo usmerjenost pri pisanju slovnice, izraža pa tudi njegov odnos do vere in jezika. Po njem ni prevzemal le odnosa do preteklosti, temveč tudi do duha protestantizma. Melanchthon ni bil nasprotnik Rima kot na primer Luther ali Primož Trubar, bil je protestant, ki si je prizadeval za enotnost Cerkve, seveda reformirane, in bil je v verskih sporih po Luthrovi smrti v nasprotnem taboru kot Matija Vlačić. Bohorič v uvodu niti enkrat ne polemizira z Rimom in papežem, prav tako niti enkrat ne omenja Matije Vlačića, čeprav ga je v Wittenbergu srečal, kar priča tudi o Bohoričevi protestantski verski usmerjenosti. Bohorič je Melanchthona vključil tudi v program stanovske šole v Ljubljani. V takrat najvišjem četrtem razredu so učenci med dvanajstimi predpisanimi knjigami morali imeti pod I. »Latinska gramatična vprašanja iz Filipa Melanchthona, seveda tista, ki so zbrana za uporabo v tretjem in četrtem razredu šol württemberškega vojvodstva«, (Schmidt 1952: 49), česar v kasnejšem Frischlinovem šolskem redu ne najdemo. Melanchthona uvršča tudi med osebnosti, ki so naredile nanj največji vtis, med njimi so še Žiga Herberstein Hrastovski, Frančišek grof Turnski pri sv. Križu, Primož Trubar, Jeremija Homberger, ki je deloval 1574–1585 na stanovski šoli v Gradcu in je z Bohoričem sodeloval pri reviziji Dalmatinove Biblije, poleg teh še cesar Karel IV. in sv. Hieronim.

Posebnost univerze v Wittenbergu v času Bohoričevega študija je bila že v tem, da so po Melanchthonovi zaslugi ves čas interima poučevali evangelijsko (*evangelisch gelehrt wurde*). Prav tako so ostale neokrnjene prejšnje evangeličanske pobožnosti, pravzaprav jih je Melanchthon še bolj poudarjal, saj je bil sam prepričan, da so bile za rešitev univerze uslišane njegove molitve (Jung 2010: 106).

Melanchthon je zagovarjal povezanost med pobožnostjo in izobraženostjo *pietas* in *eruditio*. Versko vzgojo in pobožnost je najprej uvedel v svoji privatni šoli, po letu 1545 tudi na filozofski fakulteti univerze. Študentom je bilo predpisano branje Svetega pisma zjutraj in zvečer, moralno življenje študentov je bilo strogo, točko za točko določeno po desetih božjih zapovedih, saj, kot je pisal Melanchthon, »naš študij ni koristen ne za Cerkev, niti za državo, če ni podprt od Boga« (Jung 2017: 114). Ob nedeljah so morali študentje prisostvovati bogoslužju v mestni cerkvi, za tiste, ki nemščine niso obvladali, pa je Melanchthon organiziral posebne pridige – »Sonntagsansprachen« v latinskem jeziku. Pri teh pridigah je posvečal veliko pozornosti tudi svetnikom, vendar z zgodovinskega

vidika. Pomen jim je pripisoval v okviru cerkvene zgodovine, ni jih pa pojmoval kot čudodelce, temveč kot učitelje in pričevalce resnice. Izdelal je koledar z imeni svetnikov, ki se jih je bilo vredno spominjati, med njimi so bili cerkveni očetje Avguštin in Ambrozij ter Hieronim kot zaščitnik (*Schutzpatron*) humanistov (Jung 2010: 89). Melanchthon je imel odločilen vpliv na protestantsko šolstvo s svojimi filološkimi in filozofskimi učbeniki, prav tako pa je odločilno sooblikoval tudi evangeličansko versko vzgojo svojih učencev in študentov s katehetskimi spisi ter univerzitetnimi statuti, ki jih je izdelal sam ali je pri tem sodeloval. Pri »tujih« študentih, ki so pri njem stanovali, t. i. *Kostgängerjeh*, je pustil neizbrisen vtis, saj so kot duhovniki, učitelji ali profesorji delovali v njegovem duhu naprej. Bohorič je nedvomno eden izmed njih, kot učitelj v Krškem ter na šoli deželnih stanov v Ljubljani.

Melanchthon, ki je znal obraniti evangeličansko univerzo, je bil naklonjen cerkveni edinosti in bil tudi pripravljen sodelovati na Tridentinskem koncilu, z jasno opredelitvijo Cerkve, kot jo je zapisal v »Confessio Saxonica«. V njej je glavni poudarek na vidni Cerkvi, bil je za edinost, vendar ne za vsako ceno in na vsak način (Jung 2010: 115). Kljub velikim zaslugam Melanchthona za obnovev in ponoven razcvet wittenberške univerze ter kljub njegovemu ugledu pri študentih je ravno v času Bohoričevega študija doživljal svoje nepopisno ponižanje. Zaradi iskanja možnosti preživetja evangeličanske Cerkve v času interima in sodelovanja pri tako imenovanem leipziškem interimu, ki naj bi vzpostavil vzdržne razmere za evangeličansko Cerkev v deželi Volilna Saška (Kursachsen), si je nakopal sovraštvo nasprotnikov, ki so mu odrekli vse reformatorske in teološke zasluge ter ga imenovali le še »gramatika«, tj. učitelja jezikov (Jung 2010: 111).

Bohorič se je pri Melanchthonu nedvomno navzel tega, kar je priporočal plemenitim mladeničem »svetlih veljakov Štajerske, Koroške in Kranjske ter viteškega reda sinov«, naj stopajo »po prehvalnih stopinjah svojih staršev in prednikov, ki jim ni bila nikoli nobena reč pomembnejša kakor to, da bi nagnjenje do pobožnosti in svobodnih umetnosti (*liberalium artium studia*) [...] pri vas ostala [...] neoskrunjena« ter »naj se vsak izmed vas kot za tekmo zavzame za to, po čemer je pobožnost, zanimanje za znanost, pa tudi dedna slava vaših prednikov prišla do potomcev« (Bohorič 1987: 24).

Bohorič in humanizem

V času študija se je Bohorič srečal z dvema vrstama humanizma. Na Dunaju s klasičnim, povzetim po italijanskem vzoru, in »severnim«, ki ga Primož Simoniti opredeli kot:

Med severnimi humanisti je razmeroma malo sledov humanistične jezikovne ekskluzivnosti, »ki bi, tako kot je to mogoče pri precejšnjem delu italijanskih humanistov z njihovo hoteno obnovo antične rimske imperialne slave postavljala v nespravlivo nasprotje latinizacijo in *il volgare*, italijanščino svojega časa«. [...] Nasprotno, odkritje individualizma, [...] je med mnogimi severnimi humanisti, med katerimi je najbolj ekstremen Conrad Celtis, vzbudilo izrecno zanimanje za izraz individualizma v zgodovini in preteklosti lastnega naroda« (Simoni 1979: 228–229)

V naslednjih desetletjih pa se je zanimanje za preteklost lastnega naroda v državi Svetega rimskega cesarstva šele prav razmahnilo, v prvi vrsti nemškega, posredno pa tudi drugih, kjer pripade Bohoriču odlično mesto za Slovence.

Pri severnem ali nemškem humanizmu so bila pomembna tri področja. Najprej diskurs o nemškem narodu. Pri tem so poudarjali kot posebne nemške kreposti zvestobo (*Treue*), hrabrost (*Tapferkeit*), stanovitnost (*Standhaftigkeit*), pobožnost (*Frömmigkeit*) in preprostost (*Einfachheit, simplicitas*). Temu je sledil diskurz o nemški identiteti, kjer je bil poudarek na posedovanju cesarstva (*imperium*) in s tem prioritete v Evropi, čemur je sledilo prepričanje, da so Nemci boljši (*überlegen*) od Italijanov in Francozov. Tako kot humanisti v Italiji so se tudi nemški zanimali za umetnost, pomembna sta slikarja Albrecht Dürer in Lucas Cranach. Kot tretja značilnost je tako imenovani biblični humanizem (*Bibelhumanismus*) z Erazmom Rotterdamskim ter hebreisti Johannom Reuschlinom, Sebastianom Münsterjem in drugimi.¹² Najpomembnejši Reuschlinov učenec je bil Filip Melanchthon (*Deutscher Humanismus*), Bohoričev učitelj.

Nosilec tega humanizma so bile v prvi vrsti univerze, ki so nastajale v nemškem prostoru: Heidelberg (1386), Erfurt (1392), Leipzig (1409), Köln (1488), Freiburg (1457), Erfurt (1457), Basel (1460), Ingolstadt (1472), Tübingen (1477), Mainz (1477) in Wittenberg (1502). »Alma Leucorea« je bila za najstarejšima univerzama v cesarstvu, v Pragi (1348) in na Dunaju (1365) štirinajsta po vrsti ter osma med tistimi, ki so bile ustanovljene po letu 1450. Čeprav so bili statuti povzeti po univerzi v Tübingenu, se je po zaslugi humanista, jurista Christopa Scheuerla (1481–1542) iz Nürnberga, ki je statut sestavil, močno zgledovala po univerzi v Bolonji. Scheuerl je na univerzi v letih 1507–1512 tudi predaval. Scheuerl je sodeloval tudi pri sestavi novega statuta, ki ga je leta 1508 izdal volilni knez Friderik III. Modri (r. 1463, vladal 1486–1525), po katerem so univerze sestavljale štiri fakultete: teološka, juridična, medicinska in artistska. Ker je bila univerza nova, je bilo možno vpeljati humanistični študij brez reform, kot se je to dogajalo na drugih univerzah. To je bilo še toliko lažje, ker je bil volilni knez popolnoma na liniji humanizma in je tudi na dvoru prevladoval dvorni humanizem (*Hofhumanismus*). Knez je bil že pred ustanovitvijo univerze

¹² Deutscher Humanismus, <https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/323923>; (Pridobljeno 14. 12. 2021).

v pisnih stikih s številnimi humanisti, kot Erazmom Rotterdamskim, Konradom Celtisom, Johannesom Reuschlinom, Johannesom Aventinom, Albrechtom Dürerjem, Bohuslavom Lobkowicz von Hassenstein (1461–1510)¹³ in drugimi.

Kot deželna ustanova je imela univerza jasno določen cilj, potrebe teritorialne države v smislu učinkovitega vladanja. Tudi poklicani profesorji so bili izbrani po kriterijih humanističnih izkušenj severnoitalijanskih univerz, predvsem pa so prinesli humanizem profesorji z univerze v Erfurtu. Poleg latinščine so bili na univerzi kot samostojni predmeti še grščina, hebrejščina, geografija in matematika. Tako se je univerza v Wittenbergu uveljavila poleg univerze v Ingolstadt kot vodilna humanistična univerza v državi. Leta 1512 je bil poklican na univerzo Martin Luther, ki je prav tako prišel z univerze v Erfurtu. Luther in wittenberška diskusijska skupnost (*Wittenberger Diskussionsgemeinschaft*) so pripeljali do novega teološkega razumevanja božje pravičnosti in obljub Evangelija (*Verheißungscharakter*). »Ti teološki impulzi, ki jih ne gre pripisovati le Luthru, so popeljali Wittenberg v svetovni proces reformacije.« (Lück 2020: 39) V naslednjih desetletjih je vtisnil univerzi močan pečat še profesor Filip Melanchthon, ki je prevzel novoustanovljeno stolico za grščino. Poleg tega, da je uvedel še dodaten predmet zgodovino, je imel velike zasluge za to, da je univerza vpeljala sistem, po katerem so študentje šele po temeljitem znanju gramatike, dialektike in retorike na osnovi antičnih avtorjev ter latinskega in grškega jezika študirali teologijo, pravo, medicino, filozofijo in naravoslovne znanosti. Zato si Melanchthon, ki ima velike zasluge za jezikovno usposobljenost študentov, gotovo ne zasluži slovenske ocene, ki se posredno nanaša tudi na Bohoriča, da je značilen predstavnik humanizma, »ki se je izrodil v formalno učenje klasičnih jezikov« (Schmidt 1988: 75).

Da je bil Adam Bohorič humanist v pravem pomenu pojma humanizma v 16. stoletju, je nesporno. Manj jasna pa je njegova vsebinska usmerjenost. Temeljito delo o humanizmu na Slovenskem in slovenskih humanistih Primoža Simonitija, ki vključuje tudi Bohoriča, seže časovno do polovice 16. stoletja, medtem ko je do Bohoričevega humanističnega udejstvovanja prihajalo v drugi polovici tega stoletja. Znanje jezikov je predstavljalo pomembno sestavino humanizma. V državi Svetega rimskega cesarstva pa se je znanju klasičnih jezikov pridružil pomen živega jezika, ki ni bil samo sredstvo sporazumevanja, razumevanja božje besede, temveč tudi osnova nacionalne samobitnosti jezikovne skupnosti. Pojmovanje »Vsi jeziki bodo slavili Boga« pa je izražalo tudi enakovreden pomen teh skupnosti. Slovenski razvoj je tekel v okviru večjezične države Svetega rimskega cesarstva vzporedno z razvojem nemške jezikovne skupnosti, nedvomno pa tudi

¹³ https://de.wikipedia.org/wiki/Bohuslaus_Lobkowicz_von_Hassenstein (Pridobljeno 14. 12. 2021).

vzporedno s slovanskimi jezikovnimi skupnostmi, hrvaško, češko, poljsko in še katero. Slovenska in nemška jezikovna skupnost sta se srečevali ravno na Slovenskem, pa ne le geografsko, temveč tudi osebno, ob vsakdanjem sožitju na osnovi deželne pripadnosti in obvladovanja obeh jezikov inteligence, ob splošnem sporazumevalnem jeziku latinščini. Bohorič pa je bil eden redkih Slovencev, ki je nov versko humanistični zagon doživljal kot študent v središču dogajanja, na univerzi v Wittenbergu pri osrednji osebnosti nemškega humanizma Filipu Melanchthonu.

Simoniti piše o védenju za slovenščino v prvi polovici 16. stoletja. Tako o Obersteinu, ki je v »panegiriku v čast cesarja Maksimilijana« (Simoniti 1979: 190) omenil, da mu je cesar septembra 1513 ukazal, »naj mu sestavi slovar slovanskega jezika, ki da je med vsemi jeziki najbolj razširjen, da bi se ga lahko naučil«. In nadaljuje, »da stoji Oberstein na prvem mestu v črti, ki drži preko diplomata Žige Herbersteina do izrazite narodne zavednosti Jurija Dalmatina in zlasti Adama Bohoriča, ki utemeljujeta vrednost slovenščine in učenja materinščine ravno s tem argumentom o razprostranjenosti slovanskih jezikov« (Simoniti 1979: 193). »Na pomen Herbersteinovih izjav o slovenščini in njeni sorodnosti s slovanskimi jeziki za narodno zavest naših protestantov nam ni treba posebej opozarjati, saj se na Herbersteina in grofa Thurna naravnost sklicuje najbolj goreči slovanski patriot med njimi, Adam Bohorič.« (Simoniti 1979: 217) »Herberstein se je sicer štel za Nemca, toda kot humanistični historiograf spada v skupino, ki zastopa glede izvora Slovanov avtohtonističen koncept in jih ne enači kot kak Aventin ali Lazius z Germani.« (Simoniti 1979: 218) Ob poudarku »izrazite narodne zavesti« se je seveda treba vprašati, kakšna je ta bila. Kako blizu je bila narodnim zavestim in nacionalizmom 19. in 20. stoletja, ko se ti sklicujejo na 16. stoletje? Herberstein in Bohorič bi nedvomno tukaj težko našla svoje mesto.

Nemška narodna zavest se je v času reformacije izražala v odporu proti Rimu. V Rimu je ponovno izbruhnil pojem »barbar« za nemške reformatorske teologe, tako je na primer za papeškega teologa Silvestra Mazzolinija, imenovanega Prierias, ki je napisal prvi teološki odgovor na Luthrovih 95 tez, »Luther tipičen barbar«, Thomas Cajetan, odlično izobražen humanist, ki je leta 1518 kot papežev izpraševalec v Augsburgu zasliševal Luthra, ga je v spominih označil za barbara, ki ni zvest ne sebi ne bližnjim. Za Luthra pa je bil Cajetan Italijan, za katere velja, da so zahrbtni, nastopajo z nasmehom, medtem ko pripravljajo uničenje nasprotnika (Volker 2016: 98, 100).

Melanchthon je svojim učencem priporočal branje latinskih avtorjev: Cicero, Livija, Tacita ter grških Plutarha, Luciana in Aristotela (Jung 2017: 113). Pri zgodovini pa je dobilo poseben pomen Tacitovo delo *Germania*, za kar je imel svojevrstno zaslugo Silvio Piccolomini, poznejši papež Pij II., s svojo

polemično knjigo *De ritu, situ, moribus et condicione Germaniae descriptio*, ki se je naslanjala na Tacitovo *Germanio*. Piccolomini je na pritožbe o previsokih dajatvah Rimu odgovarjal, da so tam do dajatev upravičeni zaradi civilizacijskega napredka, ki so ga Nemcem omogočili s krščanstvom od razmer v »Germaniji« do takratnega splošnega in kulturnega napredka, o čemer pričajo takratna mesta. Poudarjal je, da nosijo cesarsko krono po zaslugi papežev. Hvaležnost, ki jo je zahteval Rim pa je v času reformacije rojevala ravno nasprotno občutje, prodaja odpustkov je povzročila Luthrov upor in posledično razkol v zahodni Cerkvi. Piccolomini je imenoval prebivalce Nemčije v Cezarjevem času Germane, za sodobni čas pa je uporabil pojem »Germanicae nationis«, kar so sprejeli tudi humanisti (Wiwjora 2006: 55), ne glede na številna germanska plemena. Pojem »Deutsche Nation« (Kloft 1995: 197), nemška nacija, je potem prevladal tudi v zgodovinskih delih nemških humanistov 16. stoletja. Enačenje »Germani = Nemci« pa ni bilo enoznačno, saj so že takrat ugotavljali, da so poleg Germanov predniki Nemcev tudi Teutoni, Tuisi itd. (Melanchthon 1569: IV. IIIa). Melanchthon omenja tudi Henete: »Jezik Henetov ali Vendov je v rabi tudi na turškem dvoru.« (Melanchthon 1569: IV, str. LVIII) Tacitova *Germania* in Huttenov *Arminius* (Kloft 1995: 199) sta v času reformacije krepila nemško samozavest in odpor do Rima ter papeža, kar se je odražalo tako na protestantskih teoloških fakultetah kakor tudi v pridigah.

Wittenberg med prvim in drugim Bohoričevim bivanjem

Do tega simpozija je veljalo, da je Bohorič umrl v Nemčiji, »verjetno v pregnanstvu« (*Enciklopedija* 1987: 303), v nemški Wikipediji je kot kraj smrti navedena Alzacija (Elsas),¹⁴ medtem ko slovenska navaja tako podatek, da je umrl 1598 v Nemčiji, kakor tudi dognanje Borisa Golca, da je umrl 1601/02 v Ljubljani, ter njegovo izjavo, »literarna zgodovina je iz Bohoriča neupravičeno naredila največjega izgnanca, mučenca za Trubarjem«.¹⁵ Ker gre za čas protireformacije in katoliške obnove v habsburških deželah, kamor so spadali tudi Slovenci, morda ni nezanimivo, kako so potekale verske zadeve v protestantski deželi Saški in mestu Wittenberg v času med obema Bohoričevima tamkajšnjima bivanjema ter kakšne so bile po štiridesetih letih razmere na univerzi, na kateri je Bohorič študiral.

¹⁴ https://de.wikipedia.org/wiki/Adam_Bohori%C4%8D.

¹⁵ https://sl.wikipedia.org/wiki/Adam_Bohori%C4%8D#cite_note-5. = <https://www.rtvsl.si/kultura/knjige/literarna-zgodovina-je-iz-bohorica-neupravico-naredila-najvecjega-izgnanca-mucenca-za-trubarjem/599712>. (Pridobljeno 08. 03. 2022)

Razmere na univerzi so se zaostrovale v znotrajverskem sporu luteranskih verskih dedičev med sledilci Melanchthona, imenovanimi filipisti, in sledilci Matije Vlačiča, imenovanimi flacijanci, še posebno po Melanchthonovi smrti leta 1560, ko je bil pokopan v univerzitetni *Schloßkirche* tako kot Luther leta 1546 in volilni knez Friderik modri leta 1525. Leta 1572 je posegel v spor volilni knez August (1526–1586), potem ko je Christoph Pezel (1539–1604) leta 1569 postal pridigar v univerzitetni cerkvi in bil na univerzo poklican za profesorja teologije. Na osnovi Melanchthonovih spisov je izdal katekizem v latinščini, na napade flacijancev pa je odgovoril z dvema spisoma, *Fragestück* in *Grundfest*. Leto prej, 1571, je knez izdal uradno kursaško veroizpoved *Consensus Dresdendis*. Čeprav so jo filipisti načelno sprejeli, spor ni pojenjal. Dokončno ga je zaostрил spis *Exegesis perspicua et ferme integra controversiae de s. coena*,¹⁶ kjer so napovedovali združitev kalvinistov in luteranov. Knjiga je izšla brez navedbe avtorja, avtorstva pa so bili obtoženi profesorji wittenberške univerze, ki so nosili tudi posledice. Knez se je ostro odzval in odločil, da je treba z vsemi sredstvi odstraniti vse trdovratne in sumljive osebe, tudi pedagoge, da bo s tem ta »zakramentalni roj« (*Sacramentschwarm*) izruvan s koreninami. Knez je odredil vizitacijo, ki je odkrila kriptokalviniste. Več obtoženih je bilo zaprtih, med njimi večje število profesorjev, npr. Christoph Pezel (dve leti), ki so po izpustitvi izgubili profesorska mesta, odpuščena pa je bila tudi večina ostalih profesorjev, ki niso bili zaprti. Večji del profesorjev se je umaknil v sosednjo deželo Anhalt. Zaprti so bili tudi dvorni pridigar Christian Schütz, Johann Stössl in tajni svetnik Georg Cracow, obtoženi, da so hoteli v deželo tajno pripeljati kalvince. Cracow in Stössl sta v ječi umrla, prvi za posledicami mučenja.¹⁷ Knez je spor končal z luteransko »Formulo konkordije«, leta 1580 pa je izdal veliki cerkveni, šolski in univerzitetni red *Kirchen- Schul- und Universitätsordnung*, ki je predpisal norme, potem ko so bili kalvinisti pregnani. Cerkveni, šolski in univerzitetni red je strogo v luteranskem duhu napisal profesor univerze v Tübingenu Jacob Andreae. Obe univerzi, v Leipzigu in Wittenbergu, sta bili detajlno reglementirani in podrejeni knežji kontroli. Natančno so bili predpisani predmeti, učne metode in število študentov. Profesorji so morali vsako četrtletje poročati o opravljenih predavanjih, kar je bilo v diametralnem nasprotju z Melanchthonovim časom. Ostala je sicer humanistična usmerjenost univerze, sicer pa je bila popolnoma odvisna od deželnega kneza in njegovih svetovalcev

¹⁶ Heinrich Friedrich Ferdinand Schmid, *Der Kampf der Lutherischen Kirche um Luthers Lehre vom Abendmahl im Reformationszeitalter*. Leipzig 1868, 264. https://de.wikisource.org/wiki/Kampf_der_lutherischen_Kirche_um_Luthers_Lehre_vom_Abendmahl/Das_Drama_in_Kursachsen (Pridobljeno 14. 12. 2021).

¹⁷ https://de.wikipedia.org/Georg_Cracow (Pridobljeno 19. 02. 2022).

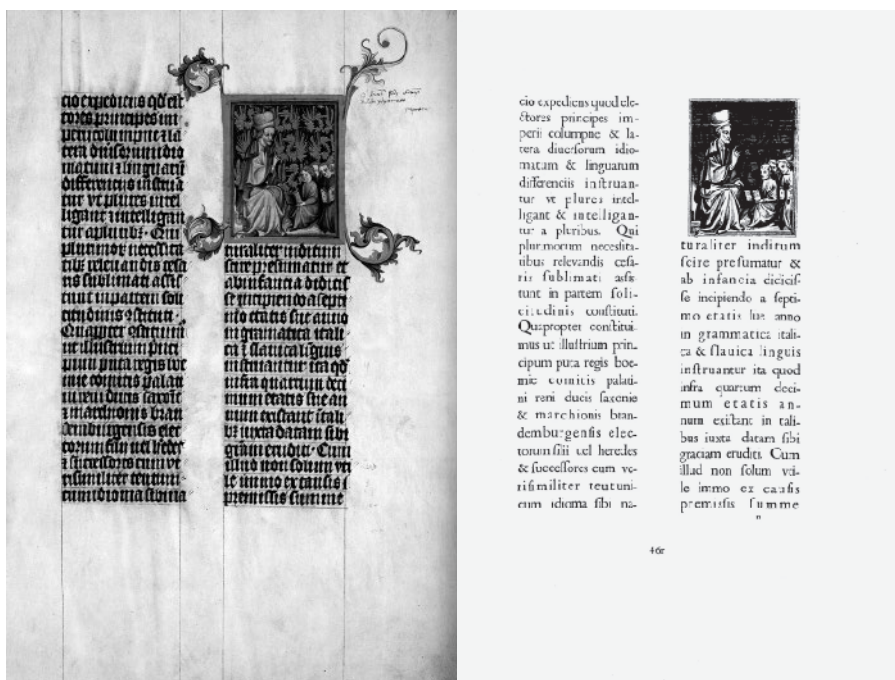
ter konfesionalizirana in teritorializirana. Po Bohoričevem odhodu so se verske razmere ponovno spremenile z nastopom vlade Christiana I. (vlada 1586–1591). Z reformo leta 1587/88 so na univerzi dobili prevlado kalvinci na škodo luteranov. Vendar je administrator za časa mladoletnega kneza Christiana II., knez Friedrich Wilhelm I. iz Saške Weimar (vlada 1573–1602), ukinil reforme Christiana I. in ponovno uveljavil luteranstvo. Vsi župniki in profesorji so morali podpisati *Konkordienbuch* iz leta 1580 ter protikalvinske *Christlichen Visitationsartikel* iz leta 1592, Wittenberg pa se je razvijal v brezkompromisno trdnjavo luteranske ortodoksije (Lück 2020: 57–59).

Bohorič zgodovinar: cesar Karel IV. in sv. Hieronim

Kljub Melanchthonu nenaklonjenemu obdobju mu je ostal Bohorič v času drugega bivanja zvest. Pa ne le v verskem duhu, temveč tudi kot humanist in zgodovinar. V nemškem humanizmu je bilo v prvi polovici 16. stoletja eno temeljnih del Tacitova *Germania*. V tridesetih letih jo je ponovno izdal Melanchthon. Nagnjenje do zgodovine, ki jo je vključeval v svoj verski in izobraževalni sistem, je Melanchthon, izkazal tudi v delu *Chronica* (ki je bilo leta 1569 napisano v latinščini in prevedeno v nemščino. Predvidevamo lahko, da jo je Bohorič poznal. Vsekakor je sledil humanističnim zgodovinarjem z opisovanjem slovanske preteklosti in sklicevanjem na antične avtorje: Cicerona, Strabona in Ptolemeja. Tako se glede slave Slovanov sklicuje na Cicerona, »Dalmati so zmerom sloveli kot bojevit« in so bili po »vojaških vrlinah mnogim drugim ljudstvom strah in trepet« (Bohorič 1987: 12). Dalmati bi sicer po Bohoriču naj bili drug narod, vendar slovanskega jezika.

Kot objektiven zgodovinar se pokaže Bohorič pri opisu cesarja Karla IV. in slovanskem bogoslužju v Pragi, kar mu seveda služi kot dokaz pomena slovanskega jezika v preteklosti tako na cerkveni kot državnoupravni ravni. Glede veljave slovanskega jezika pri državnih poslih predstavi cesarja Karla IV. kot najvišjo politično avtoriteto, ki je dojela pomen slovanskega jezika na dveh področjih, političnem (državnoupravnem) in verskem. Na državni ravni je izpostavil *Zlatobulo* iz leta 1356, ki je postala ena od najpomembnejših temeljnih državnih zakonov. Uredila je volitev in kronanje rimskega kralja in cesarja. Ustanovljen je bil kolegij volilnih knezov, ki jih je bilo prvotno sedem (trije nadškofje: iz Trierja, Kölna in Maiza; ter štirje svetni vladarji: češki kralj, pfalški grof ob Renu, saški knez in brandenburški mejni grof). Sistem je obveljal do konca cesarstva leta 1806, čeprav se je v naslednjih stoletjih številčno nekoliko povečal. Drugo, za Bohoriča najvažnejše, pa je bilo zadnje, XXXI. poglavje *Zlate bule*, ki je določalo, da naj se dediči štirih svetnih volilnih knezov učijo od sedmega

do štirinajstega leta poleg materinske nemščine še latinščino, italijanščino in slovanski jezik (*flauica linguis*) (Wolf 1978: 46r, 38). Bohorič zapiše, da je Karel IV., kralj Čehov »in cesar rimski, s posebnim zakonom – pravijo mu Zlato pismo – brez dvoma po zrelem preudarku in soglasnem privoljenju vseh stanov ter knezov vsega rimskega cesarstva, določil, naj se poslej vsi sinovi volilnih knezov med drugimi poglavitnimi jeziki učijo tudi slovanskega (Slavicam)«. Bohoričevo poročilo v celoti odgovarja realnemu dogajanju, tudi glede privolitve »vseh stanov in knezov rimskega cesarstva«, saj so jo potrdili na državnem zboru (Hoftag) v Nürnbergu 10. januarja 1356, poglavja 24 do 31 pa na državnem zboru (Hoftag) v Metz 25. decembra 1356.

Tudi Bohoričevo poročilo o slovanskem bogoslužju v Pragi in vlogi Karla IV. pri uvedbi le-tega (Bohorič 1987: 19) ima realno zgodovinsko ozadje. Zgodba je povezana z Emauskim samostanom (*Emauzský klášter*) v Pragi, ki ga je ustanovil Karel IV. Karel se je s slovanskim bogoslužjem seznanil leta 1337 v Senju, ko je obiskal Bartolomeja VIII. Frankopana, v zahvalo, ker ga je ta leto prej, 1336, rešil iz rok piratov. 21. novembra 1347 je Karel s privoljenjem papeža Klemna VI. (z bulo 9. maja 1346) na ostankih cerkve Sv. Kozme in Damijana ustanovil slovanski samostan z naročilom, naj goji staroslovansko bogoslužje. Leta 1348

je nadškof Ernst von Pardubitz samostan in cerkev predal benediktincem iz samostana Kozme in Damijana na otoku Pašmanu, ki so ga leta 1345 porušili Benečani. Po izročilu naj bi na mestu novega benediktinskega samostana maševal že sveti Metod. Cerkev so po menihih poimenovali kot Marijino cerkev (Slovani: *Kláster Panny Marie Na Slovanech*; Nemci: *Emmauskloster*) po dnevu, ko je bil samostan posvečen, namreč na velikonočni ponedeljek 29. marca 1372.¹⁸ Kot piše v ustanovni listini, pa je bil samostan zgrajen »na čast sv. Hieronimu, ki je prvi prevedel Biblijo iz hebrejščine v latinščino in svetim Cirilu, Metodu in Prokopu, češkim zavetnikom« (Baťková 1998: 293). Bohorič je zapisal, da je cesar Karel IV. naklonjenost in ljubezen do Slovanov pokazal s tem, da je dal v Pragi posvetiti cerkev »svetemu Hieronimu Stridonskemu, našemu rojaku« v spomin, da so Slovani in Čehi isti narod, »pa je še določil, naj tamkajšnji Slovani (Slavi) službo božjo za vse čase obhajajo in opravljajo v slovanskem (Slavica) jeziku« (Bohorič 1987: 19). Cerkev sicer ni bila posvečena sv. Hieronimu, je pa ta omenjen v ustanovni listini. Bohorič je tudi s tem poudaril pozitiven odnos do »sorojaka« Hieronima in izpostavil njegov pomen za ugled Slovanov. Pri tem naj bo omenjeno, da je bila ravno v času nastajanja Bohoričeve slovnice leta 1578 v Ljubljani natisnjena *Kronika Antona Vramca* – in to v Mandelčevi tiskarni –, v kateri je Vramec zapisal, da je Hieronim iznašel glagolsko knjigo in pisavo »i Glagolzku knigu i Pizmo on naide i zprau« (Vramec 1578: 429). V Mandelčevi tiskarni pa oblasti niso dovolile natisa Dalmatinove Biblije in posledično tudi Bohoričeva slovnica ni bila natisnjena v tej tiskarni.

Čeprav je bilo v praškem »Hieronimovem« samostanu bogoslužje katoliško, je Bohoriču predstavljalo velik dosežek priznanje pomena Slovanov in slovanskega jezika z najvišjega političnega mesta. Bohoričev slog se popolnoma razlikuje od sloga drugih slovenskih protestantov, katerih sestavni del oznanjevanja nove vere so bili napadi na katoliško cerkev. Te polemike pri Bohoriču ne zasledimo. Za razumevanje take drže morda tudi ni brez pomena Bohoričevo sklicevanje na Melanchthona, ki je ne le v času, ko je še živel Martin Luther, temveč tudi po njegovi smrti, zastopal spravljivejše versko stališče med protestanti in katoličani. Bohorič tudi npr. nikjer ne omenja Flacija Ilirika, velikega Melanchthonovega nasprotnika, ki ga je lahko dodobra spoznal, saj je bil v letih 1545 do 1549 učitelj hebrejščine na univerzi v Wittenbergu. Z vidika predgovora v slovnici je Bohorič spadal popolnoma v Melanchthonov tabor.

Ta umirjenost pride v slovenskih predstavitvah o Bohoriču težko do izraza, saj se ga preveč povezuje s Krelj-Trubarjevim pismom. V njem sicer ne trpi lik Bohoriča: »Nadvse učenemu in pobožnemu možu Adamu Bohoriču, svobodnih umetnosti bakalavru, čislaneu gospodu in bratu v Kristusu« 1. avgusta 1565

¹⁸ <https://de.wikipedia.org/wiki/Emmauskloster> (Pridobljeno 14. 12. 2021).

(Rajhman 1986: 198). Vendar nadaljnja vsebina pisma ob slikanju razmer izgubi širši humanistični vidik in ga zoži na domače razmere, predvsem v tem delu pisma: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine, saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe. Toda ko bi vsi, ki to bedno rovtarstvo v resnici občutijo /.../« Annamaria Lesigang-Bruckmüller je v natančni analizi dokazala, da pismo ne izraža konkretnih mizernih izobraževalnih razmer in zaostalosti na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, temveč se uvršča v vrsto humanističnih pisem, katerih avtorji so si prizadevali za visoke ideale izobrazbe (Lesigang-Bruckmüller 2008: 321). In da na razmere Bohorič ni gledal tako črno, kot so predstavljene v pismu, pričuje, ko roti plemiško mladino »Stopajte, na živega Boga vas rotim, po pohvalnih stopinjah svojih staršev in prednikov, ki jim ni bila nikoli nobena reč važnejša in pomembnejša kakor to, da bi nagnjenje do pobožnosti in svobodnih umetnosti (*pietas et liberalium artium studia*) [...] pri vas, dragem zarodu, ostala neoskrunjena. Glejte, prosim vas, da se ta dediščina tudi pri vas ohrani z enako hvalo in vsem na korist!« Prav tako jih spominja na Zlato bulo cesarja Karla IV., ki »sinovom volilnih knezov nalaga dolžnost, da se učijo slovanskega jezika«. Na tej podlagi jih nagovarja, naj v izzivu novega časa poskrbijo, da se bodo preprosti ljudje, »ki jim po dednem nasledstvu menite postati zvesti pastirji«, [...] »v kratkem času naučili slovničnih prvin in kmalu v tem toliko napredovali, da bodo Sveto pismo v svojem jeziku lahko hitreje brali in razumeli«. (Bohorič 1987: 22)

Literatura

- Růžena BAŤKOVÁ, 1998: *Umělecké památky Prahy*. Nové město, Vyšehrad, Vinohrady (Praha 1). Praha: Academia Praha.
- Vanessa BOCK, 2004: Die Anfänge des polnischen Buchdrucks in Königsberg. Mit einem Vrezeichnis der polnischen Drucke von Hans Weinrich und und Alexander Augezdecki. *Walter Axel E. (Hg.) Königsberger Buch- und Bibliothekswesen*. Köln Wien: Böhlau. 127–156.
- Valter BOHINC, 1969: *Slovenske dežele na zemljevidih od 16. do 18. stoletja*. (Za tisk pripravil in razlago napisal). Ljubljana: Cankarjeva založba, Trubarjev antikvariat.
- Adam BOHORIČ, 1987: *Arcticae horulae succisivae. Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Založba obzorja.
- Martin CROMER, 1568: *Martini Cromeri de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Tertium ab avcthore diligenter recogniti. Liber primus, Cap. I*. Basileae: Ex officina Oporiniana.
- Theodor ELZE, 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart.
- ENCIKLOPEDIJA Slovenije, 1987: Adam Bohorič. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Andreas GARDT, 1999: *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland, Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.

Sigismund HERBERSTEIN, 1557: *Moscouia der Hauptstat in Reissen/ durch Herrn Sigismunden Freyherrn zu Herberstein / Neyperg vnd Guetenhag ...: Sambt des Moscouiter Gepiet/ vnd seiner anrainer beschreibung vnd anzaigung/ in weu sy glaubens halb/ mit vns nit gleichhellig. Wie die Potschafften oder Gesandten durch sy emphangen vnd gehalten werden/ zwayen vnderschiedlichen Raisen in di Mosqua*. Getruckht zu Wienn in Osterreich: durch Michael Zimmermann.

—, 1855: Sigismunds von Herberstein Selbstbiographie 1486–1553. *Fontes Rerum Austriacarum*: 1, 1. Hrsg. Von Th. G. Von Karajan. Wien: Staatsdruckere. 67–396.

—, 2001: *Moskovski zapiski*. Prevedel in z opombami opremil Modest Golia. Spremno besedo napisal Vasko Simoniti. Izv. naslov: Rerum Moscoviticarum commentarii, 1549. Ljubljana: Slovenska matica.

—, 2014: *Gratae posteritati Sigismundus liber baro in Herberstein ... actiones suas a puero ad annum usque aetatis suae septuagesimum quartum, brevi commentariolo notatas reliquit* [Faksimile]. Prevedel in opombe napisal Matej Hriberšek. Ptuj: Knjižnica Ivana Potrča: Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.

Martin H., JUNG, 2010: *Philipp Melanchton und seine Zeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Martin H., JUNG, 2017: Die Spiritualität Philipp Melanchtons (1497–1560). Peter Zimmerling (Hg.), *Handbuch Evangelische Spiritualität*. Band 1: Geschichte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Hannes KASPER, Biographie: Unglerus (Ungleich), Lucas.

Hans KLOFT, 1995: Die Idee einer deutschen Nation zu Beginn der frühen Neuzeit. Überlegungen zur *Germania* des Tacitus und zum *Arminius* Ulrichs von Hutten. *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Rainer Wiegels und Winfried Woesler. Paderborn – München: Ferdinand Schöningh.

Annamaria LESIGANG-BRUCKMÜLLER, 2008: Der lateinische Brief Primus Trubers an Adam Bohorič im Kontext humanistischer Briefliteratur. *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja*. Ur. Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 313–326.

Heiner LÜCK, 2020: *Alma Leucorea: eine Geschichte der Universität Wittenberg 1502 bis 1817*. Halle an der Saale: Universitätsverlag Halle-Wittenberg.

Jan MALINK, 2017: *Fünf Jahrhunderte / Pjeć lětstotkov. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*. Bautzen: Domowina-Verlag

Philipp MELANCHTHON, 1569: *Neue vollkommene Chronica Philippi Melanthonis: Zeytbuch und warhaftige Beschreibung, Wa von Anfang der Welt biß auf dis Jar ... sich zugetragen. Anfaenglich unterm Namen Johann Carionis auffß kürztzest vrfaßt, nachmals durch Hrn. Ph. Melanthonem unnd C. Peucerum auffß neuwe ubersehen ... und jetzt ... verdeutscht durch M. Euseb. Menium*. Frakfurt am M.: Feyerabend. Melanchthon, Philipp: *Neue vollkommene Chronica Philippi Melanthonis*, Bild 1 von 900 | MDZ (digitale-sammlungen.de)

Darja MIHELIČ, 1977: Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja, *Zgodovinski časopis* 32, 287–328.

Sebastian MÜNSTER 1988: *Cosmographie: oder beschreibung aller länder, herrschaften, fürnemsten stetten, geschichten, gebreüche, hantierungen etc., zum dritten mal trefflich sere*, Basel 1550. Faksimile. Gütersloh: Deutscher Bücherbund.

Grga NOVAK, Veljko GORTAN, Vinko PRIBOEVIĆ, 1951: *De origine su ccessibusque Slavorum – O podrijetlu i zgodama Slavena*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

OBČNI državni zakonik in vladni list za Avstrijsko Cesarstvo, 1849: Na Dunaju.

Abraham ORTELIUS, 2007: *Theatrum Orbis Terrarum*: gedruckt zu Nuernberg durch Johann Koler Anno MDLXXII. (2., unveränd. Auflage). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

– –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Vincenc RAJŠP, 2020: Katekizmi šestnajstega stoletja. *Vodnikov katekizem*. (Zora, 139). Ur. Irena Orel, Martina Orožen, Marko Jesenšek. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru. 322–332.

Michael REICMAYR, 2014: Im Winter? In Norden! Eine translatorische Miszelle zum Titel der ersten slovenischen Grammatik von Adam Bohorič aus dem Jahre 1584. *Beiträge zur interdisziplinären Slowenistik / Prispevki k meddisciplinarni slovenistiki. Festschrift für Ludwig Karničar zum 65. Geburtstag*. Ur. Marina Orožen, Andreas Leben, Erich Prunč. Graz: Leykam. 83–94.

Volker REINHARDT, 2016: *Luther, der Ketzer. Rom und die Reformation*. München: Verlag C. H. Beck.

Mirko RUPEL, 1962: Primož Trubar. Življenje in delo. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Oskar SAKRAUSKY, 1998 Einführung zur lateinischen Vorrede der Grammatik des Adam Bohorič und den lateinischen Disticha des Wörterbuches in vier Sprachen von Hyeronimus Megiser. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 114. 5–24.

Vlado SCHMIDT, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

– –, 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem I*. Ljubljana: Delavska enotnost (I. ponatis).

Wilhelm SILLEM, 1861: *Ein Beitrag zu der Reformationsgeschichte Oesterreichs*. Erlangen: Verlag von Theodor Bläsing.

Primož SIMONITI, 1974: Humanist Luka iz Dobropolj. *Zbornik občine Grosuplje VI*. 141–149.

– –, 1979: *Humanizem na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.

Anton Martin SLOMŠEK, 1862: Slava rajnim rodoljubom in utemeljiteljem našega slovstva. *Drabtinice*. 71–79.

Antun VRAMEC, 1578: *Kronika vezda znovich zapravljena Krtaka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebeckom*. Stampane v Lublane ... Manlie M. D. LXXVIII.

Ulrich Andreas WIEN, 2017: *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation*. Nonn – Hermannstadt: Schiller Verlag.

Ingo WIWJORRA, 2006: *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung des 19. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Armin WOLF, 1978: *Die goldene Bulle. König Wenzels Handschrift 1977*. Mit 20 originalgetreuen Faksimile-Tafeln aus Codex Vindobonensi 338. Graz: Akademische Druck u. Verlagsanstalt Graz.

Povzetek

SLOVENCI (WINDISCHE), SLOVANI (WINDISCHE – SLAVI), NEMCI (GERMANI)
V BOHORIČEVEM PREDGOVORU *ARCTICAE HORULAE SUCCISIVAE*

Prispevek obravnava Bohoričev opis Slovencev in Slovanov ob Germanih (Nemcih) v slovnici *Arcticae horulae succisivae/Proste zimske urice* v okviru okolja, v katerem se je gibal, v luči jezikovno-narodnih aktualnosti tistega časa, vpliva oseb, ki jih Bohorič navaja, ter njegove verske usmerjenosti.

Bohorič je avtor prve slovenske slovnice, napisane v latinskem jeziku. Govorci jezika, ki jih poimenuje *Slavi*, so bivali v treh deželah: Kranjski, Štajerski in Koroški; te grbe je upodobil takoj za naslovno stranjo. Z jezikovnega vidika ga je zanimalo »vprašanje o poglobitvi rabi oziroma najodločnejšem smotru jezikov«, »nekaj kratkih opomb o domači mi slovenski govorici (*de Slavonica, mihi vernacula lingua*)«, pojasni pa še »povod in namen pričujoče knjižice« (Bohorič 1987: 4).

Gre za Bohoričev teološki pogled na jezik. Podobnost šestih slovanskih jezikov je prikazal na primeru molitve očenaš. V prvem delu Predgovora je pomen jezika v zgodovini odrešenja prikazan v duhu besed sv. Pavla »Vjaki jesik bode Boga ljposnal«. Bohorič se veseli, da je »zasijal tisti veseli dan, ko morejo tudi Kranjci in Slovenci (Slavis) videti in slišati Boga samega, patriarhe, preroke, apostole in evangeliste, kako v kranjskem jeziku govore. Za to veliko usmiljenje in dobroto bodi edinemu, večnemu Bogu na vse veke hvala in slava! Amen!« (Bohorič 1987: 10)

V času študija je Bohorič spoznal dunajski univerzitetni prostor, v katerem sta delovala tudi pomembna Slovenca Luka iz Dobropolj in Andrej Perlach. Kartografa Wolfgang Lazius in Avgustin Hirschvogel sta pripravila pomembne zemljevide pokrajin, kjer so živeli Slovenci. Njuna zemljevida v Ortelijevem atlasu iz leta 1572 sta slovensko pokrajino (po nemško »windish«) tudi nazorno geografsko locirala. Na Bohoriča pa je močnejše vplivalo bivanje v Wittenbergu. Nanj je naredil velik vtis tamkajšnji univerzitetni profesor Filip Melanchthon, ki je vplival na Bohoričev odnos do vere, pobožnosti, znanja jezikov, humanizma in zgodovinopisja.

Bohorič je bil v Wittenbergu dvakrat, in sicer kot študent po letu 1548 in kot jezikovni korektor Biblije ter pisec svoje slovnice. V tem času so se razmere na univerzi močno spremenile. Melanchthon je padel v nemilost, vendar pa je Bohorič ostal zvest svojemu vzorniku, ki so ga imenovali Praeceptor Germaniae.

Bohoričev opis Slovanov je bil odraz takratnega splošnega vedenja, ki ga je omogočala fluktuacija študentov, etnografska in zgodovinska literatura ter geografska določitev s pomočjo

zemljevidov. Bohorič je poudaril pomen Žige Herbersteina, ki je bil v tistem času najuglednejši poznavalec slovanskega sveta, predvsem Rusije, geografsko natančno pa je predstavil tudi območje svojega maternega jezika.

Bohorič se je izkazal tudi z zgodovinsko objektivnim opisom odnosa, ki ga je imel cesar Karel IV do slovanske govornice, dobro pa je predstavil tudi njegove zasluge za uvedbo slovanskega bogoslužja v Pragi.

Sorazmerno kratek Predgovor je odlično izhodišče za spoznavanje Bohoričevega optimističnega pojmovanja jezika, krščanske vere in humanističnega pogleda na svet in do Slovanov ter Slovencev.

Zusammenfassung

SLOVENCİ (WINDISCHE), SLOVANI (WINDISCHE – SLAVI), NEMCI (GERMANI)
IN BOHORIČS VORREDE ZUR *ARCTICAE HORULAE SUCCISIVAE*

Der Beitrag diskutiert Bohoričs Beschreibung der Slowenen und Slawen in der Grammatik *Arcticae horulae succisivae*, und zwar unter Gegebenheiten seines Umfelds und im Lichte der sprachlichen und nationalen Strömungen jener Zeit; ebenso beleuchtet werden der Einfluss der in der Grammatik erwähnten Personen und seine religiöse Orientierung.

Bohorič ist der Autor der ersten slowenischen Grammatik, verfasst in lateinischer Sprache. Die Sprecher dieser Sprache, die er anhand einer gemeinsamen Sprache als Slawen *Slavi* bezeichnet, lebten in drei Ländern: in Krain, Kärnten und in der Steiermark, deren Wappen er unmittelbar nach dem Titelblatt abbildete. Wie er im Vorwort meint, interessierte ihn aus sprachwissenschaftlicher Sicht „die Frage nach dem Hauptgebrauch oder dem entscheidendsten Zweck von Sprachen“, „ein paar kurze Anmerkungen zu meiner heimischen slowenischen Sprache (de Slavonica, mihi vernacula lingua)“ erklärt aber auch den Grund und Zweck des Büchleins“ (Bohorič 1987: 4)

Angesichts des ersten Schwerpunkts wird Bohoričs theologische Sicht auf die Bedeutung der Sprache deutlich. Die Ähnlichkeit der sechs slawischen Sprachen zeigt er am Beispiel des Vaterunsers. Im ersten Teil des Vorworts weist er auf die heilsgeschichtliche Bedeutung der Sprache im Sinne der Worte des Hl. Paulus „Jede Zunge wird Gott hören“ und freut sich, dass „jener glückliche Tag erstrahlte, an dem die Menschen in Krain und Slowenien (Slavis) Gott selbst sehen und hören können, Patriarchen, Propheten, Apostel und Evangelisten, die in der Krainer Sprache sprechen“. Für diese große Barmherzigkeit und Güte sei dem einen, ewigen Gott für immer und ewig Dank und Ehre! Amen! (Bohorič 1987: 10)

Während seines Studiums lernte Bohorič das Leben an der Universität Wien kennen, wo zu seiner Zeit auch die bedeutenden Slowenen Luka aus Dobropolje und Andrej Perlach wirkten. Zu den Professoren gehörten der Kartograph Wolfgang Lazius und Augustin Hirschvogel, der ebenfalls in Wien tätig war, beide waren Autoren bedeutender Landkarten der slowenischen Siedlungsgebiete. Ihre Karten in Ortelius-Atlas von 1572 lokalisierten das Slowenische, im Deutschen „Windisch“, geografisch eindeutig. Dennoch hatte für Bohorič der Aufenthalt in Wittenberg eine weit größere Bedeutung. Während er niemanden aus Wien erwähnt, erinnert er sich mit besonderem Nachdruck an Professor Philipp Melanchthon. So können wir gerade durch Melanchthon nach Bohoričs Einstellung zu Religion, Frömmigkeit, Sprachkenntnissen, Humanismus und Geschichtsschreibung suchen.

Zweimal war Bohorič mit den Gegebenheiten in Wittenberg konfrontiert, einmal während seines Studiums nach 1548 und weiters während des Drucks der slowenischen Bibel und seiner Grammatik 1583/84. Vor allem die Situation an der Universität war beim zweiten Mal eine andere, auch die Haltung gegenüber dem zur Zeit des Studiums berühmten, als

„Praeceptor Germaniae“ bezeichneten Philipp Melanchthon, der nun in schwerer Ungnade stand, war deutlich anders. Dies hatte jedoch auf Bohorič keinen Einfluss, er blieb seinem Lehrer weiterhin vollkommen treu.

Bohoričs Beschreibung der Slawen spiegelte das allgemeine Verhalten der Zeit wider, das durch die Fluktuation der Studenten, die ethnographische und historische Literatur und die geografische Darstellung mit Hilfe von Karten ermöglicht wurde. In diesem Zusammenhang betont Bohorič die Bedeutung von Sigismund Herberstein, der damals der bedeutendste Autor für die Kenntnis der slawischen Welt, insbesondere Russlands, war und auch das Gebiet seiner slowenischen „Muttersprache“ geographisch vorgestellt hat.

Bohorič bewährte sich auch mit einer historisch objektiven Beschreibung der positiven Einstellung Kaiser Karls IV. zur slawischen Sprache und dessen Verdienste für die Einführung des slawischen Gottesdienstes in Prag.

Obwohl Bohoričs Vorwort relativ kurz ist, bietet es aber einen hervorragenden Ausgangspunkt, um sich mit seinem Sprachverständnis, dem christlichen Glauben und dem humanistischen Weltbild vertraut zu machen. Bohoričs Einstellung zu all dem war optimistisch, ebenso wie zu den Slawen, zu denen die Slowenen zählen.